

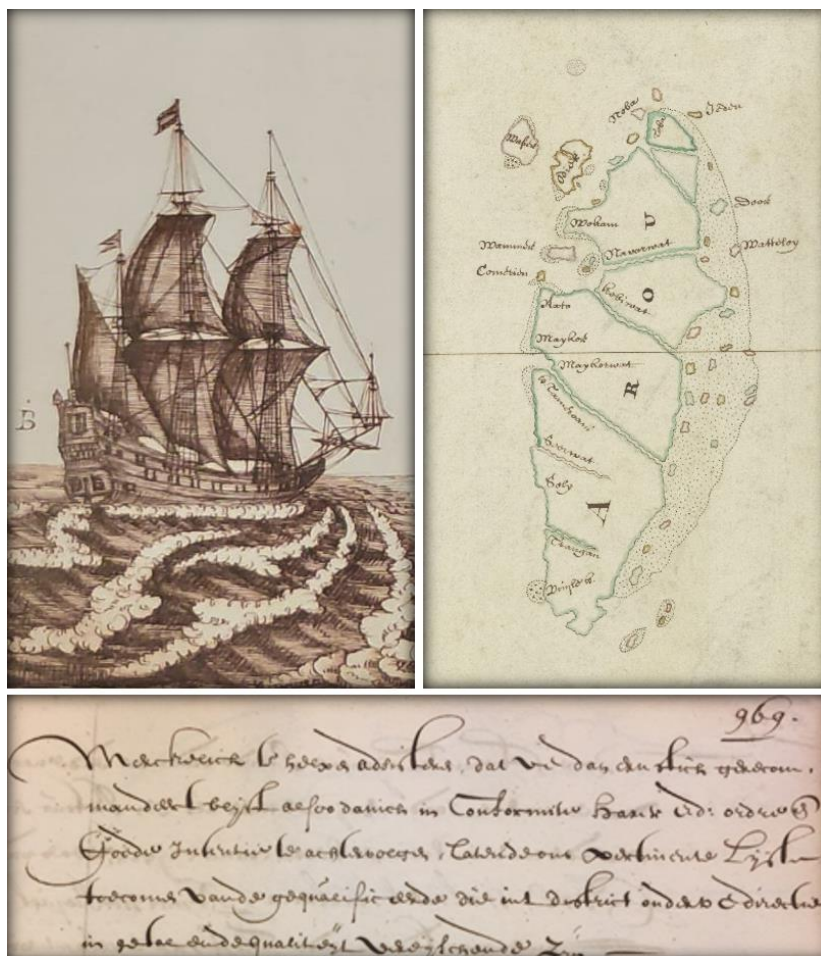

Het kansrijke buitengewest Aru

Een analyse van hoe en waarom de VOC het beleid voor handel en religie uitvoerde op de Aru-eilanden in de periode 1658-1694

Linette van 't Hof

S1385593

Universiteit Leiden

Masterscriptie Colonial and Global History

Eerste lezer: Dr. A.M.C van Dissel

Aantal woorden: 21.369

Datum: 27 juni 2019

Bronnen voorblad

Linksboven:

Het schip *D'Waterhondt*, onderdeel een tekening van een vloot onder leiding van Adriaan Dorstman onderweg naar de Zuidoostereilanden. Anoniem, 1646. Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inventarisnummer 1159, folio 234-235.

Rechtsboven:

Kaart van de Aru-eilanden, uitsnede van een kaart met onder andere de eilanden Ceram, Banda, Nieuw-Guinea en de Zuidooster- en Zuidwestereilanden. Anoniem, 1669/1670. Nationaal Archief, Den Haag, Verzameling Buitenslandse Kaarten Leupe, nummer toegang 4.VEL, inventarisnummer 485.

Onder:

Brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 12 januari 1653. Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inventarisnummer 876, folio 969.

Aru-eilanden

Inhoud

Inleiding	1
Introductie	1
Historiografie over Aru	2
Theoretisch kader	5
Relevantie en vraagstelling	7
Methode.....	8
Hoofdstuk 1 Oorlog en verkenning.....	10
1.1 Machtsstrijd om Makassar.....	10
1.2 De volkerenmoord op Banda.....	12
1.3 De verkenningsfase.....	14
1.3.1 De reis van Jan Carstenszoon.....	16
1.3.2 De reis van Adriaan Dorstman	20
Conclusie.....	22
Hoofdstuk 2 Kerk en School op Aru.....	24
2.1 De VOC en haar religieuze missie	24
2.2 Een nieuw contract met religieuze doeleinden	27
2.3 Een nieuwe ziekentrooster.....	28
2.4 Visitaties van predikanten	31
2.5 De oorlog tussen Oost- en West-Aru.....	35
2.6 Islamitisch Ujir	39
Conclusie.....	41
Hoofdstuk 3 Handel op Aru	42
3.1 Het handelsverkeer tussen Banda en Aru	42
3.2 Een kostbaar zeegewas	43
3.2.1 De parelvangst bij Mannar	44
3.2.2 De parels bij Aru	47
3.3 Slavenhandel en slavernij.....	52
3.3.1 Slavenhandel van Aru naar Banda	53
3.3.2 Het perkeniersstelsel op Banda	56
Conclusie.....	59
Conclusie.....	61
Bibliografie.....	65

Primaire bronnen	65
Archivalia	65
Gedrukte primaire bronnen	65
Literatuur	66
Bronnen afbeeldingen	69
Bijlage 1: Herkomst van alle slaafgemaakten per plaats op Banda, 1694	71

Inleiding

Deze buitenposten, [van de Zuidooster- en Zuidwestereilanden] waren slechts bemand met een korporaal en een handvol soldaten, die één keer per jaar door de Compagnie werden geïnspecteerd, geïnstrueerd en geïnvand. De rest van de tijd waren de militairen geheel op zichzelf aangewezen. Onder de felle tropenzon en vanachter een houten palissade oefenden zij het Nederlands gezag uit in een uitgestrekt vulkanisch eilandenrijk. Aardbevingen, vloedgolven, orkanen, stof- en steenregens bedreigden hun bestaan. Ook was de lokale bevolking de soldaten niet altijd even gunstig gezind.¹

Introductie

Els Jacobs is een van de weinige historici die de Zuidooster- en de Zuidwestereilanden kort noemt in haar werk *Koopman in Azië: de handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw*. Jacobs schetst hier op anekdotische wijze een bekrompen beeld waarbij de soldaten een zwaar leven leidden en moesten zien te overleven op een primitieve manier die veel gevaren met zich mee bracht. Het roept daarnaast veel vragen op. Waarom vestigde de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) zich op deze eilanden, als het enkel kommer en kwel was voor de VOC-dienaren die hier jaarlijks moesten wachten op hun proviand? Hoe werd dit Nederlandse gezag uitgevoerd door een handvol soldaten vanachter een houten palissade? En voornamelijk: wat dacht de VOC te kunnen bewerkstelligen door zich op deze eilandengroepen te vestigen? Deze thesis zal zich richten op het beleid voor handel en religie van de VOC op een gebied binnen de Zuidoostereilanden, namelijk een eilandengroep genaamd Aru in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

De Aru-eilanden, bestaande uit 95 kleine en grotere eilanden, liggen ruim 700 kilometer ten oosten van de Banda-eilanden en vormen samen de meest oostelijk gelegen eilandengroep van de Molukken in het hedendaagse Indonesië. In november 1604 zetten schipper Willem Jansz en opperkoopman Jan Lodewijcsen van Rosingeyn hier voor het eerst voet aan wal namens de VOC. Met het schip *Duifken* werden zij uitgezonden om de kust van Nieuw-Guinea te verkennen. Zij voeren vanuit Banten via de Banda-eilanden oostwaarts en kwamen vervolgens de Aru-eilanden tegen.² De VOC sloot in 1623 het eerste contract met enkele dorpschouwen van de Arunezen.³ Dit was het begin van een samenwerking tussen Aru en de

---

¹ Els M. Jacobs, *Koopman in Azië: de handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw* (Zutphen 2000) 24.

² J. R. van Diessen ed., *Grote atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie III* (Voorburg etc. 2006) 352.

³ Nationaal Archief, Den Haag (NA), Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inv. nr. 1080, f. 56-71, reisverslag van de reis van Jan Carstenszoon naar de Aru-eilanden en Nieuw-Guinea met de

VOC. Het gebied zou gaan horen bij het Banda-gewest, waarvandaan Aru in het vervolg werd aangedaan.

Historiografie over Aru

Naar de Aru-eilanden is nog niet veel onderzoek gedaan, maar hetgeen dat er is, is erg divers: de drie meest recente onderzoeken zijn respectievelijk historisch, antropologisch en archeologisch van aard. Het eerste antropologische, biologische, en geografische werk over Aru is van de Engelsman Alfred Russell Wallace. Hij beschreef en onderzocht in zijn werk *The Malay Archipelago: The Land of the Orang-Utan and the Bird of Paradise. A Narrative of Travel, with Studies of Man and Nature* de Aru-eilanden in drie van zijn hoofdstukken.⁴ Hij verbleef daar van januari tot mei 1857 en maakte een reis van Dobo door het binnenland richting het oosten en weer terug. Hij schreef handel die op dat moment werd gedreven in Dobo met voornamelijk Chinezen en Bugineen, een etnische groep uit Zuid-Sulawesi. Daarnaast beschreef hij de vogels en insecten die er leven, de Arunezen zelf, en geeft geografische informatie over de eilandengroep.⁵ Hij was de eerste wetenschapper die enkele maanden op Aru leefde om tot nieuwe bevindingen te komen. Na Wallace volgden enkele andere antropologische onderzoekers in zijn voetsporen.⁶

De meest recente antropologische studie is van Patricia Spyer. Haar antropologische studie focust zich op verschillende rituele en niet-rituele praktijken, vormen van kennis, geschiedenis, en tot op welke hoogte deze gerelateerd kunnen worden aan seizoensgebonden handel in zeeproducten door een gemeenschap van parelvissers op de Aru-eilanden in Oost-Indonesië.⁷ Spyer heeft hiervoor van 1986 tot en met 1988 intensief etnografisch onderzoek gedaan naar de inwoners van Baimoen, gelegen op het eiland Workai, een van de zuidoostelijke eilanden van Aru. Naast etnografisch onderzoek heeft ze tot op zekere hoogte gebruikgemaakt van de koloniale archieven in het Nationaal Archief in Den Haag. Ze legt de bronnen uit de koloniale archieven die betrekking hebben op Aru naast haar bevindingen van de lokale

---

schepen *Pera* en *Arnhem* van 21 Januari 1623 tot 8 juni 1623 met bijgevoegd een contract gesloten met inwoners van de Aru-eilanden.

⁴ Alfred Russell Wallace, *The Malay Archipelago* (Auckland 1869).

⁵ Ibid.,

⁶ Hugo Merton, *Forschungsreise in den südöstlichen Molukken (Aru- und Kei-Inseln) im Auftrage der Schenkenbergischen Naturforschenden Gesellschaft ausgeführt von Hugo Merton* (Frankfurt a. M. 1910); Glenn Dolcemascolo, 'Foreign encounters in an Arunese landscape', *Cakalele: Maluku Research Journal* 7 (1996) 79–92; Pamela Swadling, *Plumes from paradise: trade cycles in outer Southeast Asia and their impact on New Guinea and nearby islands until 1920* (Boroko 1996).

⁷ Patricia Spyer, *The memory of trade: circulation, autochthony, and the past in the Aru Islands (Eastern Indonesia)* (Chicago 1992) 1.

bewoners in Baimoen. Ze focust zich hierbij op de creatie van posten op Aru door de Nederlanders in de context van het Maleisische handelsnetwerk. Tegelijkertijd belichten de aantekeningen die zij heeft gemaakt aspecten van deze creatie die relevant zijn voor de lokale bevolking van Baimoen.⁸

Spyer heeft voornamelijk historisch materiaal uit de periode van de tweede helft van de negentiende eeuw tot en met de eerste decennia van de twintigste eeuw onderzocht. Deze bronnen hebben ook betrekking op de Workai-eilanden.⁹ Desondanks benadrukt ze ook de eerste koloniale contacten van de Nederlanders in het begin van de zeventiende eeuw met de inwoners van Aru. Vanaf dit moment tot het einde van de negentiende eeuw hebben Nederlanders volgens Spyer alleen direct geïntervenieerd in het westen van Aru en zich met name gericht op de handelsgemeenschappen rond Dobo. Hierbij was er sprake van *indirect rule* waarbij de Nederlanders aan de dorpschoude van Aru autoriteit verleenden en hen als vertegenwoordigers van de koloniale overheid benoemden. Volgens Spyer heeft dit beleid, waarbij de westkust bevoorrecht werd door de Nederlanders, grote gevolgen gehad voor Aru: de focus van de Nederlanders op het westen heeft namelijk gezorgd voor een sterk verzwakte relatie tussen de westelijke en de oostelijke eilanden.¹⁰

Deze stelling lijkt op logica te berusten, maar wordt niet ondersteund door overtuigend primair bronnenmateriaal. Het argument dat de Nederlanders enkel intervenueerden in de westelijke eilanden van Aru zou een oorzaak van de minder goede relatie tussen oost en west kunnen zijn, maar sluit niet uit dat er al spanningen waren voordat de Nederlanders arriveerden. Het gebruik van primaire bronnen uit de VOC-periode ontbreekt bovendien in haar onderzoek, waardoor sommige delen van haar argumentatie als feit worden gebracht, maar niet worden onderbouwd met de primaire bronnen. Het beleid dat Spyer omschrijft als “[a] policy of privileging the west coast communities” is volgens haar toegepast vanaf de eerste connecties van de Nederlanders met Aru tot en met het einde van de negentiende eeuw. Deze scriptie zal een bijdrage leveren aan deze discussie. In dit onderzoek zal gekeken worden of dit ook voor de VOC-periode gold, aangezien deze periode grotendeels buiten beschouwing wordt gelaten in Spyers onderzoek.

Naast antropologische onderzoeken, is er ook archeologisch onderzoek naar de Aru-eilanden gedaan. Een Australisch archeologisch onderzoeksteam, geleid door Sue O’Connor, Matthew Spriggs en Peter Veth, heeft van 1995 tot 1997 uitgebreid archeologisch onderzoek

---

⁸ Ibid., 54.

⁹ Ibid., 55.

¹⁰ Ibid.

gedaan op Aru en publiceerde in 2005 de onderzoeksresultaten. Deze resultaten werden in hun publicatie, behorende bij de serie *Terra Australis*, gekoppeld aan secundaire historische literatuur. De belangrijkste onderzoeksvragen variëren erg: vanaf de eerste bewoners in de periode van het Pleistoceen tot de interactie tussen inheemse groepen en handelaars.¹¹ Daarbij hebben ze ook sporen gevonden van de Nederlanders die door middel van forten controle probeerden te krijgen over de eilandengroep.¹² Het gaat om drie forten aan de westkust van Aru uit vermoedelijk de zeventiende eeuw. Het eerste fort staat lokaal bekend als *Kota Lama Wokam*, wat oud dorp betekent. Dit fort is vlakbij Wokam op het gelijknamige eiland gevonden. De tweede plek waar sporen van een Nederlands fort zijn gevonden is vlakbij Dosi, ook op het eiland Wokam, en het laatste fort is vlakbij in Wangil, op het eiland Wamar ontdekt. Dit laatste fort is echter niet onderzocht door het onderzoeksteam.¹³

O'Connor, Spriggs en Veth hebben de archeologische data met betrekking tot forten gecombineerd met historische bronnen. Dit deden zij voornamelijk met behulp van de onderzoeken van de eerdergenoemde Wallace en een verslag van luitenant-ter-zee D. H. Kolff in dienst van de regering uit 1828.¹⁴ Desondanks is weinig informatie over de forten bekend, met uitzondering van het feit dat op het moment dat Wallace en Kolff het fort bij het dorp Wokam bezochten, het onbemand en in slechte staat was. Het onderzoeksteam beweert daarbij ook dat, ondanks de bouw van deze forten, de Nederlanders tot de negentiende eeuw weinig pogingen ondernamen om een sterke greep te krijgen op Aru.¹⁵ Met andere woorden: een significante aanwezigheid van de Nederlanders op Aru in de zeventiende eeuw wordt door dit archeologische onderzoeksteam uitgesloten, terwijl hierbij een historische onderbouwing met behulp van primaire bronnen ontbreekt. In deze thesis wordt gepoogd om meer te zeggen over de aanwezigheid van de VOC op Aru gedurende de zeventiende eeuw met behulp van primair bronnenmateriaal om op basis daarvan de stelling van het onderzoeksteam te kunnen bevestigen of juist te ontkrachten.

Ondanks het feit dat weinig onderzoeken over Aru een historisch perspectief hebben, is recentelijk een historisch gerelateerd artikel verschenen dat betrekking heeft op de Aru-eilanden. Dit artikel, *Religion, Rejection and Cultural Adaptation in Official Travel Accounts from the VOC Period*, is geschreven door Hans Hägerdal en hij gebruikt onder andere de Aru-

---

¹¹ Zie voor alle onderzoeksvragen O'Connor e.a., *The archaeology of the Aru Islands, Eastern Indonesia* 17-18.

¹² *Ibid.*, 18.

¹³ *Ibid.*, 64–67, 73, 83.

¹⁴ Dirk Hendrik Kolff, *Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende zuidwest kust van Nieuw-Guinea: gedaan in de jaren 1825 en 1826* (Amsterdam 1828).

¹⁵ O'Connor e.a., *The archaeology of the Aru Islands, Eastern Indonesia*, 5.

eilanden als een van zijn voorbeelden.¹⁶ In zijn artikel gaat hij in op de vraag hoe religieuze vraagstukken werden opgenomen in reisverslagen geschreven door VOC-dienaren in de zeventiende en achttiende eeuw, waarbij hij zich concentreert op Oost-Indonesië.¹⁷ Hägerdal gebruikt Aru als voorbeeld om te laten zien dat er op bepaalde eilanden krankbezoekers - assistenten van de dominee, die onder meer bezig waren met vertroosting van de zieken - werden geplaatst door de VOC. In 1657 kwam een krankbezoeker naar Aru omdat de Makassaren een van de westerse eilanden van Aru islamitisch maakten, en op dit eiland Ujir zeven moskeeën bouwden. Deze ziekentrooster probeerde het christendom te verspreiden.¹⁸ Daarnaast komen de thema's hekserij en slavernij voor in reisverslagen van VOC-dienaren naar Aru. Uit een reisverslag van 1687 blijkt dat een aantal dorpschouwen vele inwoners betrapten op hekserij. Hierop vroegen zij aan de VOC of zij hen mochten vermoorden of dat de VOC hen mee wilden nemen, zodat zij tot slaaf werden gemaakt en op Banda konden werken. De VOC-dienaar stond negatief tegenover beide voorstellen, maar de dorpschouwen bleven aandringen waardoor de dienaar ervoor koos om de gevangene Arunezen toch tot slaaf te maken en mee te nemen.¹⁹

Hägerdal stelt naar aanleiding hiervan dat de VOC-bronnen ons een unieke inkijk in religieuze kwesties geven en ons helpen begrijpen hoe vroege koloniale relaties met de inwoners uit de Molukken waren geïnstitutionaliseerd, eeuwen voor de *direct rule* werd opgelegd door Nederland in de buitengewesten, en dus ook Aru.²⁰ Deze uitspraak, dat er in de zeventiende en achttiende eeuw sprake was van institutionalisering voor de buitengewesten van de VOC, is goed onderbouwd met primair bronnenmateriaal, maar een duidelijk beeld over hoe deze institutionalisering er uitzag in de buitengewesten wordt niet geschetst. In het geval van Aru is slechts één concreet voorbeeld gegeven. Is dit het enige voorbeeld of zijn er hier meer van? Dit onderzoek zal hier een duidelijker beeld over geven.

Theoretisch kader

Deze scriptie laat zien dat religie en handel onlosmakelijk met elkaar verbonden waren in de zeventiende eeuw. Zoals Arthur Weststeijn betoogt, toont de historiografie van de

---

¹⁶ Hans Hägerdal, 'Religion, Rejection and Cultural Adaptation in Official Travel Accounts from the VOC Period', in: Monika Arnez en Jürgen Sarnowsky ed., *The Role of Religions in the European Perception of Insular and Mainland Southeast Asia: Travel Accounts of the 16th to the 21st Century*. (Cambridge 2016) 91–110.

¹⁷ Ibid., 92.

¹⁸ Ibid., 103.

¹⁹ Ibid., 104.

²⁰ Ibid., 106.

vroegmoderne Nederlandse expansie in de Oost en de West een strakke scheidslijn tussen onderzoeken over bestuur en handel aan de ene kant, en de christelijke missie aan de andere kant.²¹ Hierin schiet de geschiedschrijving tekort, aangezien vroegmoderne Europeanen in een tijdperk leefden waarin religie een centrale en cruciale rol speelde voor individuen, groepen, naties en rijken.²² Het feit dat religie was verweven in de maatschappij wordt in onderzoeken vaak buiten beschouwing gelaten. Het theoretisch kader waarbinnen deze scriptie kan worden geplaatst, is de theorie dat religie en handelsdrift tot op zekere hoogte hand in hand gaan, waardoor het belangrijk is om deze twee aspecten binnen één onderzoek te analyseren.

Verschillende historici onderschrijven dat religie en handel samengingen in de zeventiende eeuw. Hoewel zij verschillen van mening in welke mate deze aspecten samengaan, hebben zij beide aspecten in hun onderzoeken verwerkt. Charles Boxer karakteriseert in zijn boek *The Dutch Seaborne Empire* de expansie van de VOC als een huwelijk, waarbij de verspreiding van het geloof ondergeschikt was aan het behalen van winst. Dit laatste was de drijvende kracht voor een rijk, waarbij religie dus een minder belangrijke rol zou spelen.²³ Willem Frijhoff pleit echter stellig: “Wie denkt dat religieuze motieven slechts een vrome dekmantel voor bruto verlangen naar profijt waren, begrijpt niet veel van de zeventiende-eeuwers. Voor hen was het profijt juist een door God geschonken bezegeling van de juiste zendingsijver.”²⁴ Beide historici zijn het ermee eens dat religie en handel in de zeventiende eeuw niet los van elkaar kunnen worden gezien, maar er blijft onenigheid over het feit of religie nu ondergeschikt was aan handel of dat dit juist andersom het geval was.

Uiteindelijk hangt het ervan af vanuit welk perspectief deze kwestie wordt bekeken. Als de spreiding van de christelijke religie de eerste prioriteit had, wat voor geestelijken vaak het geval was, dan werd handel gezien als een middel om op een effectieve manier het geloof te verspreiden. L.J. Joosse schrijft in zijn artikel ‘Kerk en zendingsbevel’ dat predikanten vanaf 1601 in de Hollandse en Zeeuwse havensteden de handelsexpansie aangrepen om andere volken met de ware religie kennis te laten maken.²⁵ Gekeken vanuit het perspectief waarbij handel de eerste prioriteit had, kan missie als middel worden gezien. Het delen van een religie kan

---

²¹ A. Weststeijn, ‘Colonies of Concord: Religious Escapism and Experimentation in Dutch Overseas Expansion, ca. 1650–1700’, in: J. Spaans en J. Touber ed., *Enlightened Religion: From Confessional Churches to Polite Piety in the Dutch Republic* (Leiden 2019) 104–130, aldaar 104.

²² Susanne Lachenicht, Lauric Henneton en Yann Lignereux, ‘Spiritual Geopolitics in the Early Modern Imperial Age. An Introduction’, *Itinerario* 40 (2016) 181–187, aldaar 181.

²³ Weststeijn, ‘Colonies of Concord’, 104–105.

²⁴ Willem Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.: een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995) 499.

²⁵ L.J. Joosse, ‘Kerk en zendingsbevel’, in: G.J. Schutte ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onde de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 25–42, aldaar 29.

namelijk een bondgenootschap bewerkstelligen of versterken. Hiermee bevorderde de verspreiding van geloof uiteindelijk dus de handel. Deze scriptie valt onder deze theorie, waarbij religie en handel sterk met elkaar zijn verbonden. Handel en religie worden beide behandeld om vanuit de twee bovenstaande perspectieven de aanwezigheid van de VOC op Aru te bekijken.

Relevantie en vraagstelling

In deze scriptie worden handel en religie binnen één onderzoek geplaatst en toegepast op de aanwezigheid van de VOC op de Aru-eilanden. Het theoretische kader verklaart de keuze om deze twee aspecten te onderzoeken en maakt dit onderzoek relevant. In de historiografie is het thema beleid al meerdere keren aan bod gekomen. Een duidelijk beeld over wat het beleid voor religie en handel precies was en hoe dit werd uitgevoerd ontbreekt echter. Deze scriptie toont aan wat het beleid van de Compagnie was op het gebied van religie en handel, en analyseert hoe dit beleid werd uitgevoerd. Er wordt gekeken naar de hoeveelheid aan informatie die het centrale bestuur in Batavia kreeg van het bestuur in Banda, waardoor kan worden aangetoond hoe belangrijk de gouverneur-generaal de aanwezigheid van de VOC op Aru vond. Dit is interessant aangezien Aru een klein en aan de periferie gelegen eilandengroep was en als casestudy een context kan bieden voor andere buitengewesten. In deze thesis zal daarom de volgende hoofdvraag centraal staan: Welk beleid voerde de VOC op het gebied van handel en religie op het buitengewest Aru uit en wat was het belang voor Aru voor de Compagnie in de periode 1658-1694?

Het begrip buitengewest wordt door Hägerdal omschreven als *outer possessions* van de VOC.²⁶ In deze thesis zal deze definitie, de buitenste bezittingen van de VOC, ook worden aangehouden.²⁷ De periodisering van 1658 tot 1694 is gekozen, omdat in 1658 een nieuw contract werd gesloten en er een ziekkentrooster en een garnizoen zich permanent vestigden op Aru.²⁸ Dit is het begin van de fysieke aanwezigheid van de VOC op Aru, waardoor het beleid vanuit Banda en Batavia beter kon worden uitgevoerd. Deze periodisering omvat de bestuursperiodes van vier gouverneurs-generaal in Batavia: Joan Maetsuyker, Rijkloff van Goens, Cornelis Speelman en Joannes Camphuys. Het onderzoek loopt tot 1694. In 1694 visiteerde de predikant Johannes de Graaf Aru om daar de staat van het christendom te

---

²⁶ Ibid.

²⁷ In de periode dat Nederland als koninkrijk Indonesië als kolonie bezat, werden alle eilanden buiten Java en Madoera buitengewesten genoemd.

²⁸ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1229, f. 596, kopie Banda's dagregister, 4 en 5 november 1658.

analyseren en de heilige sacramenten uit te voeren op Arunese inwoners die christelijk onderwijs volgden. Daarnaast werd in 1694 ook op de Banda-eilanden een grootschalig onderzoek gedaan door vier VOC-dienaren naar de staat van de perken.

Door in detail te kijken naar de visie van bestuurders van de VOC en VOC-dienaren en naar de uitvoering van het beleid voor handel en religie in een beperkte periode, wordt Aru op een geheel andere wijze benaderd dan voorheen. Het is gedetailleerd en geconcentreerd onderzoek, in tegenstelling tot de eerdere onderzoeken die minimaal twee eeuwen omvatten. Het beleid met betrekking tot de buitengewesten is per definitie nieuw en kan dienen als het begin voor verder onderzoek naar interactie tussen de Arunezen en de VOC.

Methode

Door het gebrek aan uitgebreide literatuur zal dit onderzoek grotendeels gebaseerd zijn op primair bronnenmateriaal uit het VOC-archief in Den Haag. Het gebruik van verschillende soorten bronnen, namelijk brievenboeken uit Batavia, dagregisters uit Banda, reisverslagen, instructies en orders, dagregisters gehouden in Batavia en generale missiven van de gouverneurs-generaal en raden aan de Heren XVII, zorgt voor een sterke argumentatie die beter onderbouwd is in tegenstelling tot het gebruik van één soort bron. De verschillende soorten bronnen zijn ook nodig om aan te tonen op welke wijze het bestuur van Batavia zich mengde in het beleid voor Aru en hoe het beleid werd uitgevoerd aldaar. Er zal worden gekeken naar de daadwerkelijke acties die werden uitgevoerd op Aru. Deze informatie bevindt zich de instructies en reisverslagen. Instructies werden geschreven door bestuurders uit Banda waarbij opdrachten werden gegeven aan VOC-dienaren om naar Aru te varen en daar bijvoorbeeld allerlei zaken te inspecteren en het aanwezige garnizoen te provianderen. De reisverslagen, geschreven door VOC-dienaren of predikanten, geven een uitgebreid verslag over de staat van de kerk en handel op Aru. Op het moment dat het bestuur op Banda van mening was dat de gouverneur-generaal in Batavia van bepaalde informatie moest worden voorzien, schreef het bestuur op Banda een brief aan de gouverneur-generaal. In Batavia werd deze informatie geanalyseerd en besloten of directe instructies over Aru nodig waren. Daarnaast werd vanuit Batavia in generale missiven de belangrijkste informatie betreffende het gehele octrooigebied naar de Heren XVII verzonden, om ze op de hoogte te houden van de stand van zaken in Indië. Op dit niveau vond de communicatie plaats en kwam informatie over Aru, mits deze relevant werd geacht, in de Republiek terecht.

Het gebruik van VOC-bronnen is dus erg nuttig maar het heeft ook een keerzijde: het kan een eenzijdig, vertekend en subjectief beeld geven over voornamelijk de inwoners van Aru.

Desondanks is de informatie uit deze bronnen essentieel om de gedachtegang en ideeën van VOC-dienaren en bestuurders te kunnen begrijpen. Ook moet rekening worden gehouden met wie de schrijver en de ontvanger was. Omdat dit communicatie tussen verschillende VOC-posten betreft en niet is gericht op publiek, zal de informatie die wordt verschaft doorgaans betrouwbaar, maar eenzijdig zijn. Zaken die als onbelangrijk werden bestempeld, werden niet opgeschreven. Daarnaast is ook niet alles van de VOC bewaard gebleven en ligt er een aanzienlijk deel in het archief van Jakarta

Dit onderzoek is thematisch ingedeeld. Het eerste hoofdstuk zal relevante contextuele informatie bieden, waarbij de oorlog van de VOC met Makassar en de volkerenmoord van de Compagnie op Banda zullen worden belicht. Deze gebeurtenissen hebben namelijk een directe relatie met de gebeurtenissen op de Aru-eilanden. Vervolgens zullen in dit hoofdstuk de eerste contacten tussen de VOC en de bewoners van Aru worden behandeld, waarbij verschillende verkenningsreizen van de Compagnie aan bod komen. In dit hoofdstuk staat de volgende deelvraag centraal: Welke rol speelde Aru binnen de regio en hoe verliepen de eerste contacten tussen Aru en de VOC in de eerste helft van de zeventiende eeuw? In hoofdstuk twee staat het thema religie centraal. Hierin wordt geanalyseerd hoe het beleid van de VOC om het christendom te verspreiden werd uitgevoerd op Aru. Aan de hand van rapporten van predikanten en ziekentoosters wordt gekeken op welke manier de Compagnie de Arunezen probeerden te bekeren tot het christendom. Daarnaast wordt ook duidelijk welke factoren de pogingen tot missie belemmerden. Dit hoofdstuk behandelt de deelvraag: Waarom en hoe probeerde de VOC het christendom te verspreiden op Aru en in hoeverre slaagde de Compagnie hierin? In het laatste hoofdstuk staat het thema handel centraal. Hierin wordt niet alleen naar de correspondentie tussen de gouverneur-generaal en de gouverneur van Banda gekeken, maar ook naar de correspondentie tussen de VOC-dienaren op Aru en de gouverneur van Banda. Uit deze briefwisselingen wordt het beleid omtrent handel duidelijk. Daarnaast belicht het de pogingen die de VOC ondernam om koste wat het kost inkomsten uit dit buitengewest te halen. In dit hoofdstuk staat de volgende deelvraag centraal: Welke handelsmogelijkheden bood Aru en wat was het belang van Aru binnen het handelsimperium van de VOC?

Deze scriptie zal de meest hedendaagse spellingswijze van plaatsnamen aanhouden. Hierbij zal Batavia, het huidige Jakarta, een uitzondering zijn, aangezien met Batavia vaak het regeercentrum van de VOC wordt bedoeld. Plaatsnamen waar geen hedendaagse naam van bekend is, worden op de meest voorkomende schrijfwijze uit de archiefbronnen in dit onderzoek genoemd.

Hoofdstuk 1 Oorlog en verkenning

Op 't voorstel van den gouverneur Sonck zoude [ik] goedvinden, als 't gelegen kwam, naar Quey, Aroe en Tenimber te zenden, om kennis en vriendschap met dien lieden te maken en hen te gewinnen, dat jaarlijks, gelijk bij tijden van de Bandanezen plegen te doen, in Banda komen handelen; op deze voyagie zoude meteen, wat beter dan 't "Duijken" deed, onderzocht kunnen worden, wat landen in die quartieren zijn en wat daar te doen is.²⁹

Deze passage schreef gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen in een brief aan Herman van Speult, gouverneur van Ambon. Coen geeft hier opdracht tot het ondernemen van een reis naar de eilanden Kei, Aru en Tenimber. Het resultaat van deze reis is een uitgebreid reisverslag met daarbij een contract dat is gesloten met enkele dorpschouwen van de Arunezen in 1623. Het was niet de eerste reis naar Aru. Het schip *Duijken*, onder leiding van Willem Janszoon en Jan Lodewijkszoon Rosingeyn, ontdekte de eilandengroep namelijk in 1606.

Dit hoofdstuk biedt de noodzakelijke context voor het onderzoek, waarbij de oorlog van de Compagnie met Makassar en de brute overheersing van de Banda-eilanden door de VOC zullen worden belicht. Vervolgens zal de fase van verkenning van Aru door de VOC in de eerste helft van de zeventiende eeuw worden uiteengezet. De volgende vraag staat in dit hoofdstuk centraal: Welke rol speelde de Aru-eilanden binnen de regio en hoe verliepen de eerste contacten tussen Aru en de VOC in de eerste helft van de zeventiende eeuw?

1.1 Machtsstrijd om Makassar

Sinds de zestiende eeuw was Makassar een van de grootste havens van Indonesië. De locatie van Makassar, gelegen op het eiland Sulawesi, was een strategisch goede plek om deel te nemen aan het commerciële verkeer uit uiteenlopende streken van Indonesië. Goederen uit de Molukken, Nieuw-Guinea, Java, Bali, Lombok, de Filipijnen, Borneo passeerden allemaal Makassar.³⁰ Makassar was de haven van het koninkrijk van Gowa-Talloq dat vanaf 1605 de islamitische religie aanhing. Aan het begin van de zeventiende eeuw breidde het rijk zich uit over het hele eiland Sulawesi en een deel van Borneo. Makassar claimde bovendien invloed te hebben op het gebied van Lombok tot aan de Aru-eilanden. Deze expansie was in de ogen van de VOC een bedreiging, aangezien zij ook greep wilde krijgen op het oosten van de archipel.

---

²⁹ L. C. D. van Dijk, *Twee togten naar de Golf van Carpentaria: J. Carstensz 1623, J. E. Gonzal 1756: benevens iets over den togt van G. Pool en Pieter Pietersz* (Amsterdam 1859) 7-8.

³⁰ Heather Sutherland, 'Trade in VOC Indonesia: the case of Makassar', *European Colloquium on Indonesian and Malay Studies* 6 (1992) 46-62, aldaar 46.

Na de verovering van Ambon in 1605 breidde de VOC haar macht gestaag uit over Banda en de noordelijke Molukken. Hierdoor controleerde de VOC de productie van kruidnagels, nootmuskaat en foelie, maar had zij geen greep op de smokkelhandel van de lokale bevolking in Makassar. Niet alleen Aziatische, maar ook Portugese en Engelse handelaars kwamen naar Makassar om deze gesmokkelde specerijen te kopen, waar de sultan van Gowa optimaal van profiteerde.³¹ De VOC probeerde in eerste instantie om in Makassar een handelspost te stichten, maar de sultan van Gowa stond dit niet toe. De Compagnie was net als alle andere handelaren wel welkom om in Makassar te handelen.³²

Het frustreerde de VOC dat zij niet volledige controle had over de handel in specerijen en zij probeerde door middel van strafexpedities tegen de inwoners van Sulawesi de smokkelhandel tegen te gaan. In 1666 viel de VOC Makassar aan met de hulp van een Buginese prins van een naburig koninkrijk genaamd Bone dat door Gowa-Talloq werd overheerst. Dit leidde tot het verdrag van Bungaya in november 1667, waarbij werd afgesproken dat andere Europeanen niet meer in Makassar mochten handelen. Daarnaast werd afgesproken dat textiel uit India, handelswaar uit China en specerijen voor de VOC waren gereserveerd. Toch was er

Afbeelding 1. Invloedsfeer van Makassar. ca. 1666.

Bron: Heather Sutherland, 'Trade, Court and Company. Makassar in the later seventeenth and early eighteenth centuries.', in: Elsbeth Locher-Scholten en Peter Rietbergen ed., *Hof en Handel. Aziatische Vorsten en de VOC 1620-1720* (Leiden 2004) 85-113, aldaar 94.

³¹ Jacobs, *Koopman in Azië*, 30.

³² Heather Sutherland, 'Trade, Court and Company. Makassar in the later seventeenth and early eighteenth centuries.', in: Elsbeth Locher-Scholten en Peter Rietbergen ed., *Hof en Handel. Aziatische Vorsten en de VOC 1620-1720* (Leiden 2004) 85-113, aldaar 88.

in 1669 nog een definitief gevecht nodig om Makassar, met hulp van het koninkrijk Bone, te veroveren op het rijk Gowa-Talloq. Makassar werd een VOC-post waarbij voornamelijk de handel op specerijen beter werd gecontroleerd, maar daarnaast had het koninkrijk Bone ook nog veel handelsconnecties met zuidoost-Indonesië.³³

Of Makassar na 1669 bleef bloeien als handelscentrum, is onderwerp van discussie. Lang werd gesteld dat na 1669 Makassar voor de VOC nooit meer zo succesvol zou zijn als in de eerste helft van de zestiende eeuw en dat de post voor de VOC in de achttiende eeuw meer een last was.³⁴ Heather Sutherland claimt echter dat daar geen sprake van was. Als er wordt gekeken naar Makassar binnen de Aziatische handel gedurende de zeventiende eeuw, bleef de havenplaats erg geliefd bij Aziatische handelaars.³⁵ Feit blijft echter wel dat het koninkrijk Gowa-Talloq, dat een invloedsfeer claimde van Lombok tot aan Aru, verslagen was. Zij konden niet meer hun religie over dit gebied verspreiden. Daarbij had de VOC ook minder last van Europese concurrenten die daar kwamen handelen. In de analyse van bronnen van de VOC zal blijken dat de Makassaren nog vaak voor onrust zorgden op Aru, aangezien zij claimden dat deze eilanden bij hun invloedsfeer hoorden.

1.2 De volkerenmoord op Banda

In 1599 bereikte de VOC voor het eerst de Banda-eilanden. Op deze eilanden produceerden Bandanezen foelie en nootmuskaat, dit waren waardevolle en geliefde specerijen. De inwoners van Banda ontvingen de VOC-dienaren zeer hartelijk, aangezien zij de Portugezen wilden verdrijven. De Portugezen hadden al in 1511 voet aan wal gezet op Banda en probeerden het katholieke geloof te verspreiden. Door de komst van de VOC konden de Bandanezen nu samen de Portugezen verjagen.³⁶ De Compagnie verdreef de Portugezen, maar zij wilden daar wel iets voor terug. Een contract werd gesloten in 1602, waarin werd afgesproken dat de Bandanezen alle nootmuskaat en foelie aan de Compagnie zouden verkopen. Hier hielden de inwoners van Banda zich echter niet aan, aangezien de VOC niet genoeg voedsel en kleding in ruil voor de

---

³³ Heather Sutherland, 'On the Edge of Asia: Maritime Trade in East Indonesia, Early Seventeenth to Mid-twentieth Century', in: Ulbe Bosma en Anthony Webster ed., *Commodities, Ports and Asian Maritime Trade Since 1750*. Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series (London 2015) 59–78, aldaar 65.

³⁴ Jacobs, *Koopman in Azië*, 31.

³⁵ Sutherland, 'Trade, Court and Company', 87.

³⁶ Vincent C. Loth, 'Pioneers and the perkeniers: the Banda islands in the 17th century', *Cakalele : journal devoted exclusively to publish the results of research in and about Maluku communities scattered through Indonesia and the Netherlands*. 6 (1995) 13–35, aldaar 16.

specerijen gaf.³⁷ De Bandanezen handelden om aan genoeg levensmiddelen te komen ook met andere landen en volken, waardoor de Compagnie hen als een onbetrouwbare bondgenoot zag.³⁸

De VOC probeerde door middel van verschillende aanvallen de Bandanezen te overmeesteren. Dit lukte grotendeels, maar het grootste eiland van Banda, genaamd Banda Besar³⁹, was een probleem. Dit eiland was moeilijk te bereiken vanuit het water door de hoge klippen aan de kust en was slechts op enkele plaatsten toegankelijk. Hierdoor kon Banda Besar goed worden verdedigd vanaf het land.⁴⁰ Het eiland was tevens van groot belang, omdat het veel notenbomen bezat waar de meeste nootmuskaat en foelie vandaan kwam. De verhoudingen tussen beide partijen kwamen op scherp te staan toen in 1609 een schip met 46 VOC-dienaren onder leiding van officier Pieter Verhoeven werd overmeesterd en de dienaren werden vermoord. De aanhoudende strijd met de Bandanezen gaf aanleiding voor gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen en de Heren XVII om dit eiland op grootschalige wijze te onderwerpen aan het gezag van de Compagnie.⁴¹

Op 23 februari 1621 vertrok een vloot vanuit Ambon onder leiding van Jan Pieterszoon Coen naar Banda. Deze vloot bestond in totaal uit 1156 man: veertien compagnieën van zeventig man, twee compagnieën met elk veertig Japanners en een compagnie van 56 man.⁴² Er volgde een verrassingsactie op de plaats Lonthor in het westen van het eiland, waarbij de plaats op drie verschillende plekken werd aangevallen. Door de snelle overmeestering van Lonthor gaven de dorpschoude van alle andere plaatsen op Banda Besar zich over. Zij beloofden, volgens de verslaggeving van Coen, hun wapens in te leveren en de Staten-Generaal en de Prins van Oranje als soeverein te erkennen. Vervolgens zouden zij hun grond en bezit overdragen aan de VOC. Daarnaast zouden zij hun huizen afbreken en zich aan de kusten vestigen. De afspraken werden in een contract vastgesteld, maar beide partijen begrepen elkaar verkeerd. De Bandanezen dachten dat zij al hun opbrengsten aan de VOC zouden leveren, maar dat de Nederlanders zich verder niet met hen zouden bemoeien.⁴³

Omdat de Bandanezen niet goed meewerkten om aan de eisen te voldoen, en het feit dat de VOC een samenzwering om Coen te vermoorden vermoedde, trad de Compagnie rigoureu en buitenproportioneel gewelddadig op. De voornaamste dorpschoude, in totaal 48, werden opgepakt, gemarteld en geëxecuteerd. 789 Lonthorezen werden naar Batavia gebracht, om de

---

³⁷ Els M. Jacobs, *In pursuit of pepper and tea: the story of the Dutch East India Company* (Amsterdam 1991) 73.

³⁸ Loth, 'Pioneers and the perkeniers', 17.

³⁹ Vroeger Lonthor of Groot Banda genoemd.

⁴⁰ J. van Goor, *Jan Pieterszoon Coen, [1587-1629]: koopman-koning in Azië* (Amsterdam 2015) 438.

⁴¹ Loth, 'Pioneers and the perkeniers', 17-18.

⁴² Goor, *Jan Pieterszoon Coen*, 443.

⁴³ *Ibid.*, 446-447.

rest van hun leven als slaaf te werken. Alle dorpen werden platgebrand en vaartuigen vernield, waardoor de overgebleven inwoners de bergen in vluchtten. De maanden die daarop volgden zorgden ervoor dat velen stierven door honger, of van kliffen sprongen om koste wat het kost niet in de handen van de Compagnie te komen. Het lukte enkele inwoners om te vluchten naar Kei, Ceram, Kisser, en andere eilanden. In totaal waren er na de overmeestering nog duizend inwoners van de voorheen 15.000 inwoners overgebleven.⁴⁴

De gevolgen van een van de meest gruwelijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van de VOC, waren groot. De hele samenleving was vernietigd en de eilandengroep was niet zelfvoorzienend. De economie was tot stilstand gekomen en het was op dat moment de taak van de Compagnie om Banda opnieuw in te richten om er winst uit te kunnen halen. Er werd gezorgd voor schepen, forten en infrastructuur. Daarnaast probeerde de VOC Banda te voorzien van fruit, groente en andere levensmiddelen. Om weer nootmuskaat te produceren werd het perkeniersstelsel⁴⁵ opgezet en importeerde de Compagnie tot slaaf gemaakte inwoners uit de regio.

De Aru-eilanden speelden voor, tijdens, en na de volkerenmoord een belangrijke rol voor de Banda-eilanden. Voor 1623 verschenen Arunese handelaren regelmatig op Banda om te handelen. Tijdens de genocide probeerden veel Bandanezen te vluchten naar onder andere Kei en kleinere eilanden. Uit primair bronnenmateriaal blijkt dat Bandanezen ook naar de Aru-eilanden vluchtten.⁴⁶ Na de verovering van Banda door de VOC speelde Aru een rol in de aanvoer van slaafgemaakten naar Banda. Dit zal uitgebreid behandeld worden in het derde handelsgelateerde hoofdstuk van deze scriptie.

1.3 De verkenningsfase

Het eerdergenoemde schip *Duifken* was het eerste VOC-schip dat Aru aandeed. Het reisverslag van dit schip is helaas verloren gegaan. Desondanks is in de jaren zestig van de zeventiende eeuw een kaart gemaakt waarop de route van het schip gereconstrueerd is aan de hand van vermeldingen over deze reis in andere bronnen.⁴⁷ De kaart suggereert dat het schip via de Aru-eilanden naar Papoea-Nieuw-Guinea voer. Een voorbeeld van een andere bron waarin wordt verwezen naar het *Duifken*, is het citaat van Jan Pieterszoon Coen uit 1622 aan het begin van

---

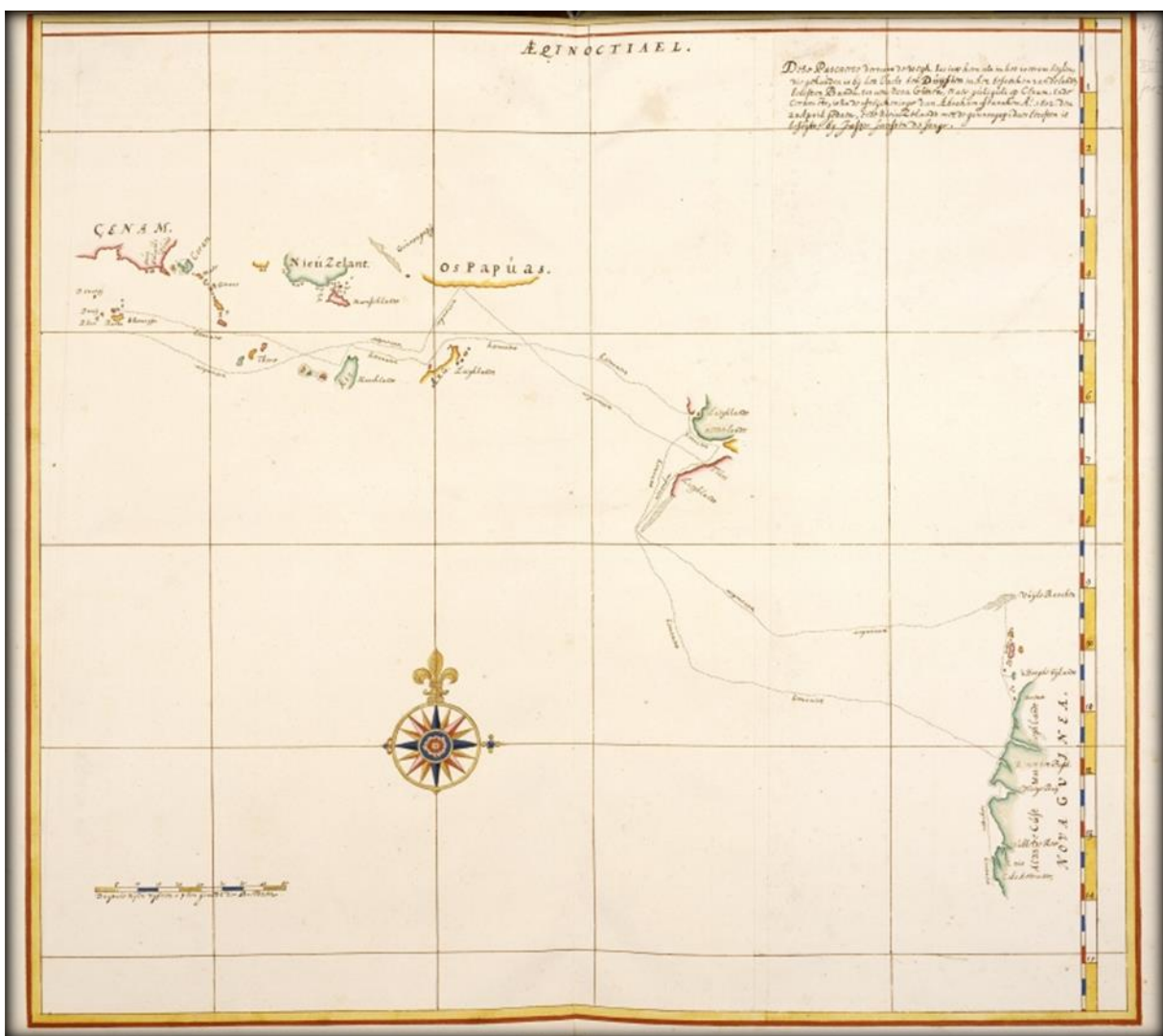
⁴⁴ Loth, 'Pioneers and the perkeniers', 18.

⁴⁵ Dit stelsel komt uitgebreid aan bod in hoofdstuk 3.

⁴⁶ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv. nr. 1080, f. 56-71, reisverslag van de reis van Jan Carstenzoon naar de Aru-eilanden en Nieuw-Guinea met de schepen Pera en Arnhem van 21 Januari 1623 tot 8 juni 1623 met bijgevoegd een contract gesloten met inwoners van de Aru-eilanden.

⁴⁷ Diessen ed., *Grote atlas van de VOC III*, 359.

dit hoofdstuk. Hij gaf opdracht tot het sluiten van vriendschappen en het uitvoeren van onderzoek naar wat deze eilanden te bieden hadden, net zoals het *Duijken* deed in 1606. De gouverneur van Ambon organiseerde deze reis, waarna de schepen *Arnhem* en *Pera* onder leiding van Jan Carstenszoon op 21 januari 1623 vertrokken. Oorspronkelijk was het doel van de reis het verkennen van nieuwe delen van Nieuw-Guinea. Gouverneur Spronk had echter nadrukkelijk aan de gouverneur-generaal gevraagd of de VOC naar Aru kon varen, omdat daar goud te vinden zou zijn. Jan Pieterszoon Coen vond dit een ongeloofwaardig verhaal. Desalniettemin kon een bezoek aan de Aru-eilanden volgens hem geen kwaad om vriendschap te sluiten. Daarnaast kon het bezoek aan Aru goed gecombineerd worden met een ontdekkingsstocht naar Nieuw-Guinea.⁴⁸

Afbeelding 2. Route van de reis van het schip *Duijken* in 1605-1606. Anoniem, 1665-1670.

Beschrijving rechtsboven: *Dese Pascaerte verthoont de wegh, soo int heen als in het werom seijlen, die gehouden is bij het Jacht het Duijfen in het besoecken van de landen beoosten Banda, tot aen Nova Guinea. Maer guliguli op Cenam, Ende Ceram etc. is Na de afteijckeninge van Abraham franken A:o 1602, den 20 April gedaen, Ende Nieuw Zelandt met de gounongapi daer beoosten is beseijlt, bij Jasper Jansen de Jonge.*

Bron: Österreichische Nationalbibliothek, Atlas Blaeu-Van der Hem 41:29.

⁴⁸ Dijk, *Twee togten naar de Golf van Carpentaria* 1-3.

1.3.1 De reis van Jan Carstenszoon

Jan Carstenszoon heeft de reis naar de Aru-eilanden en Nieuw-Guinea uitgebreid gedocumenteerd. Bij zijn aankomst op 29 januari 1623 bij het noordwestelijke eiland Ujir wilden de inwoners van de dorpen Salguadingh, Tutexanengh⁴⁹ en Ujir direct in gesprek met de VOC. Ook waren zij bereid om te luisteren naar Jan Carstenszoon en metgezellen en af te wachten waar de VOC over wilde onderhandelen. Desondanks ging het maken van een mondelinge overeenkomst moeizaam, aangezien de tolk verscheidene keren aan land moest om de inwoners te overtuigen. Na de eerste poging waren de inwoners bereid om een overeenkomst te sluiten, waarbij zij afspraken bondgenoten te worden. Zij waren echter niet volledig overtuigd, mede door hun angst om gevangen te worden genomen. De tweede poging van de tolk leek wel succesvol te zijn. De Compagnie en de dorpelingen maakten een mondelinge overeenkomst waarbij de inwoners bereid waren om zich te onderwerpen aan de VOC, met als voorwaarde dat zij beschermd zouden worden tegen aanvallen van vijandige burenen.

De volgende dag lieten de inwoners weten dat zij het toch nog niet goed begrepen. De tolk legde alles nog een keer uit en betoogde wat er zou gebeuren als zij zich zouden onderwerpen aan de VOC. De groep van verdreven Bandanezen zou namelijk moeten worden teruggestuurd. Dit waren Bandanezen die waren gevlucht uit Banda gedurende de strafexpeditie van de Compagnie aldaar. Waarschijnlijk wilde de VOC de Bandanezen terug in handen krijgen, omdat zij de kennis bezaten over de manier waarop nootmuskaat en foelie moest worden geproduceerd. Als tegemoetkoming zouden de Arunezen vrij kunnen handelen met Banda en Ambon en zouden alle gevangenen Arunezen worden vrijgelaten.⁵⁰ De overeenkomst vonden zij interessant en bevestigden deze met een speciale eed genaamd *Matacao*⁵¹. Dit nieuws verspreidde zich zo snel dat de volgende dag acht inwoners van verschillende dorpen bij de VOC-schepen arriveerden om dezelfde overeenkomst sluiten. Zij legden dezelfde eed af en vroegen of de VOC op hun terugreis weer langs Aru wilde komen.⁵²

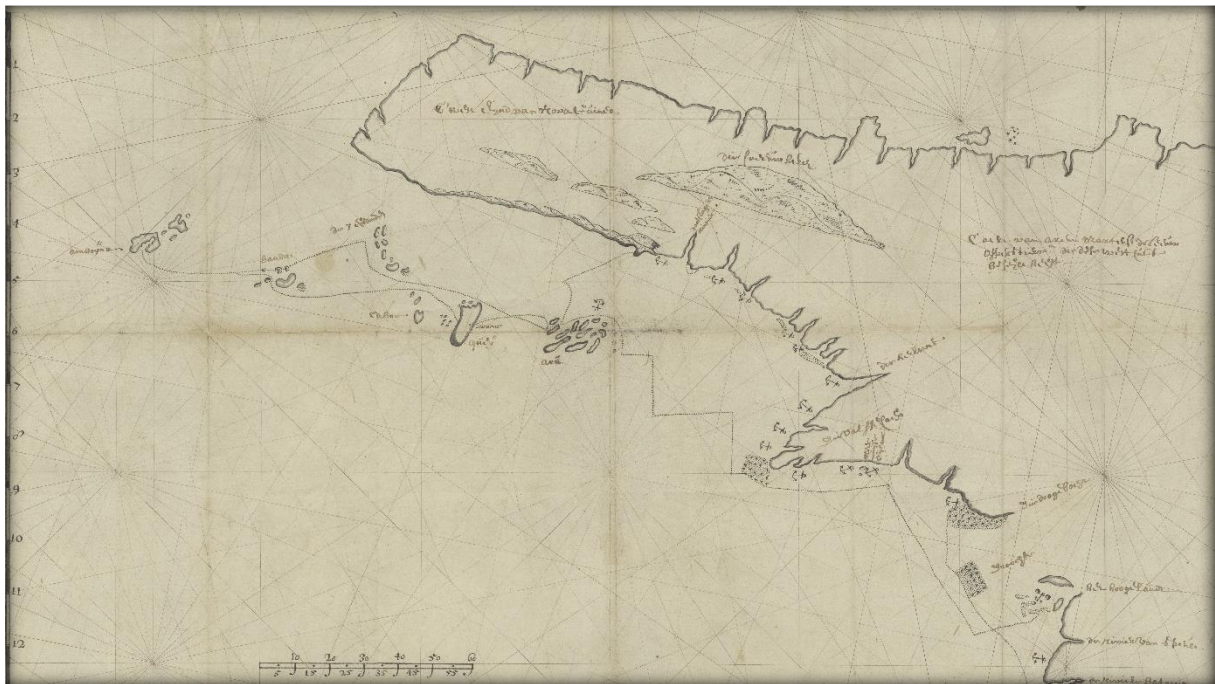
⁴⁹ Welke hedendaagse dorpen Salguadingh en tutexanengh zijn is niet bekend. Het waren in ieder geval dropen gelegen op het eiland Ujir.

⁵⁰ Niet bekend waarom Arunezen gevangen waren.

⁵¹ In de Molukken kende men het gebruik van matacaodrinken bij een gelegenheid van een verzoening, het doen van een plechtige belofte, het sluiten van vrede of bondgenootschappen. De daarbij gebruikte drank bestond meest uit palmwijn of saguweer (sap van een saguweerboom), vermengd met wat bloed van mens of dier; het kon evenwel ook uit zuiver water bestaan. Zie M. Kooijmans en J.E. Oosterling, *VOC-glossarium: verklaringen van termen, verzameld uit de Rijks Geschiedkundige Publicatiën, die betrekking hebben op de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis 2000).

⁵² Dijk, *Twee togten naar de Golf van Carpentaria*, Bijlage met de transcriptie van de tocht van Carstenszoon naar Aru. 6–8.

Na de ontdekking van nieuwe gebieden in Nieuw-Guinea kwam enkel het schip de *Pera* op zijn terugreis langs Aru, omdat de schepen elkaar onderweg waren kwijtgeraakt. De mondelinge afspraken die waren gemaakt op de heenreis werden nu vastgelegd en omvatten verschillende artikelen. Allereerst beloofden en zwoerden de Arunezen de Hoog Mogende Heren van de Staten-Generaal, de Prins van Oranje en de bewindhebbers van de VOC trouw te zijn. Ten tweede onderwierpen de Arunezen zich aan de VOC en gaven zij hun soevereiniteit op. Ten derde zou op het eiland Ujir een houten gedenkplaat worden geplaatst met een tekst waarbij de aankomst van de *Pera* en de *Arnhem* op Aru in februari 1623 werd herdacht. Ten vierde beloofde de VOC dat de Arunezen met hun vaartuigen vrije handel konden drijven in Ambon en Banda. Daarnaast zouden alle gevangen Arunezen worden vrijgelaten en teruggebracht. Ten slotte zouden de inwoners van Aru de door de VOC verdreven Bandanezen en Cerammers⁵³ het verblijf op Aru verbieden en mocht Aru naast Ambon en Banda niet met andere plaatsen handelen. Op 26 mei 1623 werd dit contract getekend door Jan Carstenszoon, drie andere VOC-dienaren en tien inwoners uit de dorpen gelegen op de westelijke eilanden

Afbeelding 3. Reis van de *Arnhem* en de *Pera*. Anoniem, 1623.

Tekst rechtsboven: *Allerbelangrykste kaart van de reis van de jachten Pera en Arnhem, in 1623, onder bevel van Jan Carstensz. Arent Martsz, de Leeuw was aan boort van het jacht Perah* .

Bron: Nationaal Archief, Den Haag, Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, nummer toegang 4.VEL, inventarisnummer 493.

⁵³ Niet bekend waarom de VOC mensen uit Ceram wilden laten terugkeren naar Ceram.

van Aru, namelijk Ujir, Wokam, Wamar, Ratu, Trangan, Maikoor, Tutewanangh, Salguadingh en Bagambel.⁵⁴

Opvallend aan het contract is het feit dat er niet één artikel is opgenomen over de bescherming van de Arunezen, terwijl zij bij de aanvang van de onderhandelingen hiernaar verlangden. Bovendien werd in tegenstelling tot de mondelinge overeenkomst, waarin werd gesproken over vrije handel met Banda en Ambon, in het contract opgenomen dat het juist verboden was om met andere plaatsen te handelen. De VOC lijkt hier de schijn te wekken dat zij Aru een gunst verleende met het artikel over vrije handel. Door de strafexpeditie naar Banda en de genocide die daarop was gevolgd twee jaar eerder, lijkt het echter logisch dat de VOC de handel weer wilde hervatten. Antoinette Schapper stelt in haar boek *Wooi fana: Life and Times in Ujir* dat de dorpschoufden absoluut niet wisten waaraan zij toestemming verleenden.⁵⁵ In het contract moesten de Arunezen trouw zweren aan de VOC en onderwierpen zij zich tot dienaren van geen enkele andere macht dan de Republiek.⁵⁶ Het is inderdaad onwaarschijnlijk dat de Arunezen dit contract zouden tekenen als zij wisten wat precies in het contract stond. Desondanks vonden in februari 1623 veel onderhandelingen plaats in het bijzijn van een tolk. Het is daarom aannemelijk om aan te nemen dat de Arunezen in de veronderstelling waren dat de punten uit de eerder gemaakte mondelinge overeenkomst waren opgeschreven in een contract en dat hier echter punten waren veranderd, verdraaid en toegevoegd.

Jan Carstenszoon heeft niet alleen een verdrag gesloten met de Arunezen, hij heeft ook het gebied tot op zekere hoogte verkend en beschreven. In tegenstelling tot kaarten die lieten zien dat Aru één eiland was, kwam Carstenszoon tot de ontdekking dat Aru uit verschillende eilanden bestond. Daarnaast merkte hij op dat deze eilanden waren begroeid met veel verschillende hoge bomen, die volgens Carstenszoon goed konden worden gebruikt voor de scheepsbouw. Verder hadden de inwoners van Aru geen kennis van de christelijke God. In plaats daarvan aanbeden zij de zon en het water. Ook werden de eilanden niet geregeerd door een koning, maar had elk dorp een aangewezen dorpschouf. Wel moest het gehele dorp op de hoogte worden gesteld voordat beslissingen konden worden genomen. De eilanden hadden een grote voorraad van merg uit de sagopalm, kokosnoten, bananen, varkens, kippen en rijst, goederen die goed gebruikt konden worden voor aan boord van een VOC-schip.

---

⁵⁴ Dijk, *Twee togten naar de Golf van Carpentaria*, Bijlage met de transcriptie van de tocht van Carstenszoon naar Aru, 57-59. Nb. Het is onbekend waar Tutewanangh, Salguadingh en Bergambel destijds lagen of welke hedendaagse dorpen dit nu zijn.

⁵⁵ Antoinette Schapper, *Wooi Fana: Life and Times in Ujir* (Jakarta 2018) 21.

⁵⁶ Ibid.

De inwoners van de oostelijke eilanden joegen op paradijsvogels. Met deze inwoners van de oostelijke gebieden van Aru voerden inwoners uit het westen oorlog, zo blijkt uit verschillende passages uit het reisverslag. Carstenszoon schrijft dat de tolk aan land ging voor onderhandelingen, maar aan het eind van de dag zonder resultaat terugkwam, omdat “de voormaempste Orancais [dorpshoofden] ende inwoonderen des selven daechs soo hij aen landt quam van een tocht, die sij op haere nabuijrige vijanden gedaen hadden, wederom waren gecomen.”⁵⁷ In het reisverslag legt Carstenszoon ook nadrukkelijk uit dat de Arunezen geen oorlog voerden met buitenlandse vijanden, maar dat hun oorlogen altijd betrekking hadden op een binnenlandse strijd met de inwoners uit het oosten van Aru.⁵⁸ Deze beschrijvingen laten zien dat het standpunt van Spyer niet klopt. Zij beweert dat de aanwezigheid van de VOC zorgde voor slechte verhoudingen tussen Oost- en West-Aru, maar in de periode vóór de aanwezigheid van de VOC op de westelijke eilanden van Aru hadden zij al problemen met “nabuijrige vijanden”.

Uit de gebeurtenissen tot 1645, die zijn te lezen in de generale missiven van de gouverneurs-generaal en raden aan de Heren XVII en in de dagregisters van Batavia, blijkt dat de Compagnie en de Arunezen zich deels aan de afspraken hielden. Allereerst heeft de VOC zich aan tenminste één van de gemaakte afspraken gehouden. Uit het dagregister blijkt dat de VOC twee keer naar Aru voer om gevluichte Arunezen op Banda te repatriëren. Het is vooralsnog niet bekend of ook gevangen Arunezen waren teruggebracht.⁵⁹ Vervolgens hebben de Arunezen gebruikgemaakt van het artikel uit het contract waarin zij vrij konden handelen met Banda. In de generale missiven en de dagregisters van Batavia staat vermeld dat handelaars uit Aru verschillende keren naar Banda voeren om daar handel te drijven. Zij verschenen zelfs jaarlijks op Banda.⁶⁰ Het contract met Aru was dus van belang omdat hierdoor de Compagnie Banda deels weer kon voorzien van levensmiddelen door de Arunese handelaars. Daarnaast is door de opmerking van Carstenszoon dat er op Aru vers voedsel aan boord kon worden

---

⁵⁷ Dijk, *Twee togten naar de Golf van Carpentaria*, Bijlage met de transcriptie van de tocht van Carstenszoon naar Aru, 5.

⁵⁸ *Ibid.*, 10.

⁵⁹ J.E. Heeres, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer te plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1624-1629* (Den Haag 1896) 154-155, 262.

⁶⁰ *Ibid.*, 362; H.T. Colenbrander, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1631-1634* (Den Haag 1898) 79; H.T. Colenbrander, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1636* (Den Haag 1899) 131; H.T. Colenbrander, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1637* (Den Haag 1899) 224, 261, 288, 446; W.P. Coolhaas ed., *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie Vol. I: 1610-1638* (Den Haag 1960) 223, 361, 384, 540.

genomen, daadwerkelijk een VOC-vloot onderweg naar Nieuw-Guinea langs Aru gevaren om de bemanning van verversingen te voorzien.⁶¹

1.3.2 *De reis van Adriaan Dorstman*

Opperkoopman Adriaan Dorstman maakte in 1645 en 1646 een reis naar de Zuidoostereilanden om deze te onderzoeken. Ondanks dat de Compagnie enkele keren na Carstenszoon Aru had aangedaan, beweerde Dorstman dat deze weinig voorstelde: “het beseijlen van de custen is al in den jaere 1623 aengevangen, doch niet van eenige waerdicheyt was ondervonden.”⁶² Er diende meer onderzoek naar worden gedaan, waardoor Dorstman twee reizen maakte. Van zijn eerste reis is alleen zijn ongedateerde memorie bewaard gebleven, waarin hij gouverneur-generaal Antonio van Diemen informeerde over de eilanden. In deze memorie gaf hij aan dat de VOC voordeel zou kunnen halen uit de aanwezigheid van amber, schildpaddenschild en parels. De parelbanken lagen aan de oostzijde van de Aru-eilanden bij de dorpen Krai, Akkerij, Workai en Mariri. De parels zouden jaarlijks via de dorpen aan de noordwestzijde van Aru worden gebracht en worden verhandeld aan Javanen en Makassaren.⁶³ Dorstman heeft dit echter niet direct van Arunezen vernomen, maar via verschillende vrijhandelaren. In zijn memorie schreef hij dus niet alleen over zijn bevindingen tijdens zijn reis, maar gaf de gouverneur-generaal ook informatie over geruchten die hij hoorde om op deze manier een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de Zuidoostereilanden.

De bevindingen van Dorstman gedurende zijn eerste reis, waren voor gouverneur-generaal Cornelis van der Lijn reden om Dorstman een tweede reis te laten maken naar de Aru-eilanden. In de instructies van de gouverneur-generaal en raad in Batavia van 27 november 1645 staan ook specifieke opdrachten die moesten worden uitgevoerd op de Aru-eilanden. Het was de raad ter ore gekomen dat op Aru en Kei slaafgemaakten konden worden gekocht. Dorstman kreeg hierdoor de opdracht om hen voor achttien tot twintig realen per persoon te kopen. Deze slaafgemaakten moesten worden gekocht, waarna zij in Batavia tot timmerlieden werden opgeleid.⁶⁴ De raad had over de eerste reis gehoord dat “daer geen gout off silver minerael tot nogh toe gevonden zij, promitteert echter den handel van schildpadshoorn,

---

⁶¹ Colenbrander, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia. Anno 1636*, 228.

⁶² J.E. Heeres, ‘Documenten betreffende de ontdekkingsstochten van Adriaan Dortsman beoosten en bezuiden Banda, op last van Antonio van Diemen en Cornelis van der Lijn ondernomen in 1645 en 1646. Deel 1’, *Bijdragen Tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië* 46 (1896) 246–280, aldaar 253.

⁶³ *Ibid.*, 269.

⁶⁴ J. E. Heeres, ‘Documenten betreffende de ontdekkingsstochten van Adriaan Dortsman beoosten en bezuiden Banda, op last van Antonio van Diemen en Cornelis van der Lijn ondernomen in 1645 en 1646. Deel 2’, *Bijdragen Tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië* 46 (1896) 608–719, aldaar 620, 626.

gevolchlyck d'ondervindingh van amber ende peerle visscherije op arouw"⁶⁵. Dorstman kreeg de instructie om de geruchten over de parels verder onderzoeken. De dorpen die beschikking hadden over parels waren echter vijanden van de westerste volken op Aru waarmee de VOC een contract had gesloten. Het zou de VOC daarom goed uitkomen als de westerse dorpen de oostelijke dorpen zouden plunderen en overheersen, zodat de VOC zich hier kon vestigen.⁶⁶

Dorstman vertrok 3 januari 1646 met een vloot van zeven schepen naar de Zuidoostereilanden.⁶⁷ Op afbeelding 4 zijn de schepen weergegeven. Het feit dat deze gebeurtenis is vastgelegd door de Compagnie, laat zien dat het deze tocht erg belangrijk was

Afbeelding 4. Vloot onder leiding van Adriaan Dorstman onderweg naar de Zuidoostereilanden. Anoniem, 1646. Tekst rechtsboven: *Verthoningh van de vloot soo als volgens ordre uijt Banda na de Zuyt Oost Eijlanden zijn genavigeert.*

- A. *T Jacht den Haring*
- B. *D'Waterhondt*
- C. *Der Gapingh*
- D. *Den Gouwen Haringh*
- E. *De Lootsboot*
- F. *Twee Tinganghs*
- G. *De Chaloepe Batavia*

Bron: Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inventarisnummer 1159, folio 234-235.

⁶⁵ Ibid., 623.

⁶⁶ Ibid., 620.

⁶⁷ Ibid., 636.

voor de VOC. Dorstman kwam op 21 februari 1646 aan op Aru, waar hij de instructies probeerde uit te voeren. Op 1 maart 1646 informeerde hij naar de beschikbaarheid van slaafgemaakten, olifantstanden, goud en textiel. In tegenstelling tot de westerse dorpen, hadden juist de oosterse dorpen Warkei en Mariri hier een voorraad van. Voor meer onderzoek in het oosten was helaas geen tijd, omdat de VOC het wantrouwen van de dorpen in West-Aru had gewekt en het vertrouwen moest worden teruggewonnen.⁶⁸

Gedurende zijn eerste tocht was Dorstman van mening geweest dat de VOC iets moest veranderen aan de religie van de inwoners van de Zuidoostereilanden. Dorstman had voornamelijk de angst dat andere religies greep zouden krijgen op Aru:

*Soo soude het eylant Arouw, wel 25 à 30000 zielen begrijpen, waer van alle de geene die aen de west zijde wonen onse vrunden ende seer minnelicke luyden sijn [...] Heeren tis beclaechelick dat soo een menichte van menschen in een uysterse duysternisse der onwetentheyte wandelen, [...] gevende alsoo andere secten gelegenheit om haar fenijn te zaeijen, onder een volck dat qualich goet van quaet ondersheiden can.*⁶⁹

Vlak voor de tweede reis, op 7 februari 1646, vaardigden Adriaan Dorstman en Thomas Pedel een plakkaat uit namens de VOC. Dit plakkaat stelde strenge regels voor de bemanning van de vloot die onder leiding van Dorstman zou vertrekken. Daarnaast werd medegedeeld dat een predikant genaamd Jacobus Vertrecht en twee krankbezoekers mee op reis zouden gaan om het christelijke geloof te verspreiden over de Zuidoostereilanden.⁷⁰ Dus naast het feit dat de VOC naar Aru ging om handelsmogelijkheden te verkennen, blijkt uit dit plakkaat dat ook missie al direct een grote rol speelde.

Conclusie

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de VOC in de eerste helft van de zeventiende eeuw verkenningsreizen en strafexpedities maakte, en oorlogen voerde. Dit deed zij om een machtige positie te verkrijgen in Zuidoost-Azië. Om greep te krijgen op de productie van foelie en nootmuskaat roeide de Compagnie haast de gehele bevolking van Banda uit. De VOC wilde ook de macht van de Makassaren verminderen, aangezien zij claimden veel invloed te hebben in de Molukken, waaronder op de Aru-eilanden. Uit het reisverslag van Jan Carstenszoon, de memorie van Adriaan Dorstman, de tekening van de vloot van Dorstman en brieven met

---

⁶⁸ Ibid., 694–708.

⁶⁹ Heeres, ‘Documenten betreffende de ontdekkingstochten van Adriaan Dorstman. Deel 1’, 267.

⁷⁰ Heeres, ‘Documenten betreffende de ontdekkingstochten van Adriaan Dorstman. Deel 2’, 680–687.

instructies van de gouverneurs-generaal, blijkt dat de Aru-eilanden erg interessant werd gevonden door de VOC. De aanwezigheid van slaafgemaakten en parels wekte veel interesse vanuit een handelsgerelateerd perspectief. Daarnaast zag Dorstman het als een plicht om de eilandbewoners kennis te laten maken met het christelijke geloof, waardoor een predikant en twee ziektetroosters meevoeren naar Aru.

Hoofdstuk 2 Kerk en School op Aru

In 1671 is een eerste schooltje tot stand gekomen. De twee scholen, op Wokam en Maikor, behorend tot de Aru-eilanden, die François Valentijn voor de jaren 1698 en 1703 vermeldt, telden 80 à 90 leerlingen; hij vond ze ‘zeer slegt’. Maar in 1710 bleken de scholen in goede staat te zijn. Rond die tijd waren er nog steeds twee scholen met veertig leerlingen.⁷¹

Het onderwerp kerk en school op de Aru-eilanden komt nauwelijks aan bod in de secundaire literatuur. Koolen is een van de weinigen die daar enkele zinnen in zijn boek *VOC & Onderwijs. Een inventarisatie* aan wijdt. De bronnen waar hij deze bovenstaande passage op baseert, zijn op zijn minst vreemd te noemen. Hij gebruikt namelijk een gedeelte uit Valentijn's *Oud en nieuw Oost-Indiën* en een deel uit het boek *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië* van Brugmans.⁷² Deze twee bronnen geven echter zeer uiteenlopende informatie over de staat van de school op Aru. Valentijn is namelijk van mening dat de situatie van het onderwijs op Aru in 1710 nog steeds in zeer slechte staat verkeerde, terwijl Brugmans over datzelfde jaartal precies het tegenovergestelde beweert. Daarnaast is het feit dat de eerste school in 1671 werd gesticht in geen van beide bronnen beschreven. De bovenstaande informatie is dus niet volledig betrouwbaar. Om een juist beeld te schetsen van de kerk en school op Aru, is het noodzakelijk om terug te keren naar primair bronmateriaal. Daarom zal dit hoofdstuk nieuw licht werpen op de situatie door brieven uit het VOC-archief te raadplegen.

Na het tweede octrooi in 1622 kreeg de VOC, naast handelsgerelateerde doeleinden ook religieuze verplichtingen.⁷³ Dit hoofdstuk laat zien hoe de Compagnie de verspreiding van het christendom op Aru probeerde te bewerkstelligen. Daarnaast toont het aan welke factoren de bevordering van de missie konden belemmeren. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is: Waarom en hoe probeerde de VOC het christendom te verspreiden op Aru en in hoeverre slaagde de Compagnie hierin?

2.1 De VOC en haar religieuze missie

Mede vanuit de achtergrond van de strijd tegen de Spanjaarden in de Tachtigjarige Oorlog werd de VOC opgericht. Hierbij was het doel om de handel van de vijand te belemmeren en de handel van de Compagnie te bevorderen. Om onderlinge concurrentie tegen te gaan dwong de Staten-

---

⁷¹ G. M. J. M. Koolen, *VOC & onderwijs: een inventarisatie* (Assen 2011) 142.

⁷² I. J. Brugmans, *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië* (1938) 33; François Valentijn, *Oud en nieuw Oost-Indiën* 3 (Dordrecht 1726) 113.

⁷³ G. J. Schutte, 'Christendom en Compagnie', in: L. Blussé en I. Ooms ed., *Kennis en Compagnie. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne Wetenschap* (Amsterdam 2002) 87–99, aldaar 87.

Generaal verschillende ondernemingen samen te werken onder de VOC. Om deze reden was de Compagnie op de eerste plaats een overzeese arm van de Nederlandse Republiek. Omdat de kerk en staat in de zeventiende eeuw niet waren gescheiden, en de Republiek gereformeerd christelijk was, was de Compagnie dat gevolgtijk ook.⁷⁴ De VOC kreeg na het tweede octrooi in 1622 ook religieuze over verplichtingen. Het octrooi bepaalde dat de Compagnie het christelijke geloof diende te beschermen en verspreiden. Dit was dus het religiebeleid van VOC, dat in samenwerking met de kerk werd uitgevoerd. Het gevolg hiervan was dat kerkelijk personeel ging in dienst bij de VOC en vertrok naar de Oost.⁷⁵

De Compagnie richtte kerkenraden op in onder andere Banda, Ambon en Colombo. Zij brachten regelmatig rapport uit aan de centrale kerkenraad in Batavia. In de gewesten namen de kerkenraad en de predikanten een centrale rol in. De predikanten hielden toezicht op de gemeenten die werden onderwezen in de christelijke religie. Predikanten behoorden tevens tot de elite van de VOC. In de gewesten waren zij derde in rang, na de gouverneur en opperkoopman.⁷⁶ In de Molukken hadden zij drie taken: prediking, godsdienstonderwijs aan schoolmeesters en krankbezoekers, en visitatie van de buitengemeenten. Zij vervulden dus voornamelijk een leidinggevende functie, waarbij zij bij visitatie van verschillende gemeenten informeerden naar de stand van zaken omtrent de kerk en school. Daarnaast bedienden zij de sacramenten, bevestigden huwelijken en namen geloofsbelijdenissen af.⁷⁷

In de zeventiende eeuw was er zoveel vraag naar geestelijken dat het niet mogelijk was om voor alle religieuze doeleinden van de VOC een predikant in te zetten. Ten eerste waren er veel geestelijken nodig in alle plaatsen waar VOC-posten waren gevestigd. Het octrooigebied van de Compagnie was zeer uitgestrekt, waardoor het onmogelijk was om een predikant in alle nederzettingen te plaatsen. De oplossing hiervoor was het aanstellen van zogeheten ziekentroosters of krankbezoekers. Zij werden in de praktijk vaak in de buitenposten aangesteld als kerkelijk bestuurder, als plaatsvervangers van de predikanten.⁷⁸

Ten tweede was het beleid van de VOC om op elk schip een geestelijke verzorger aan boord te hebben. Ziekentroosters waren op schepen vaak de geestelijk verzorger, waarbij zij

---

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ G. J. Knaap, *Kruidnagelen en Christenen: de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696* (Leiden 2004) 109.

⁷⁶ Th van den End, 'De weg naar de hemel. Het geloof van VOC-predikanten in de Molukken', in: J. van Amersfoort, P. Beek en Schutte ed., *Ora et Labora. Twaalf opstellen over christelijke spiritualiteit in de praktijk* (Hilversum 2014) 63–78, aldaar 63–64.

⁷⁷ G.J. Schutte, 'Kerk onder de Compagnie', in: G. J. Schutte ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde Kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 43–64, aldaar 56.

⁷⁸ Koolen, *VOC & onderwijs*, 41.

zieken bijstonden en voorbereidden op de dood. Dit deden zij voornamelijk met behulp van Bijbelteksten en het voorlezen van preken. In het geval dat er geen predikant aan boord was, gingen ziekentroosters ook voor in de dienst. Hierbij mochten zij slechts de door predikanten geschreven preekteksten voorlezen.⁷⁹ Ziekentroosters waren makkelijker te vinden, omdat zij, in tegenstelling tot predikanten, geen universitaire opleiding hoefden te volgen om hun functie te mogen uitoefenen. De eisen die aan een ziekentrooster werden gesteld, waren vergeleken met predikanten dus aanzienlijk lager. De ziekentroosters moesten namelijk kunnen lezen en schrijven, en kennis van de Bijbel en de gereformeerde leer bezitten.⁸⁰ Zij mochten geen sacramenten bedienen. Deze taak werd, indien nodig, uitgevoerd door de predikant gedurende zijn visitatie.⁸¹

In veel nederzettingen in de Molukken vervulden, naast predikanten en ziekentroosters, de schoolmeesters een centrale rol in het kerkelijk leven van een dorp. Het waren vaak inwoners uit de Molukken die door predikanten waren opgeleid tot schoolmeesters. Zij leerden kinderen om gebeden op te zeggen en de Psalmen te zingen. Daarnaast leerden zij hen het Onze Vader, de Apostolische Geloofsbelijdenis en het Kort Begrip.⁸² Schoolmeesters onderwezen ook ouderen de beginselen van het christelijke geloof en gingen op zondag voor in de kerkdienst, mits er geen ziekentrooster aanwezig was in het dorp. Ook probeerden zij de inwoners van het dorp of eiland bij de voorschriften van de VOC en de normen van de kerk te houden.⁸³ Door het inzetten van schoolmeesters en krankbezoekers waren er dus minder predikanten nodig. De taakbeschrijvingen zijn voornamelijk gebaseerd op hoe de kerk haar beleid uitvoerde in de Molukken. Dit zou dus kunnen verschillen met andere regio's, zoals Ceylon en Batavia.

Volgens de Gereformeerde Kerk moest iedereen vrijwillig tot het geloof komen, maar de kerk had wel een bepaalde methode om zo snel mogelijk zo veel mogelijk mensen te bereiken in Zuidoost-Azië. Geestelijken gingen vaak uit van het collectief, waarbij dorpschouwen en koningen vaak werden benaderd en beïnvloed. Zij vervulden een voorbeeldfunctie, waardoor de kans groter werd dat mensen uit het dorp of vorstendom ook christelijk wilden worden. De

---

⁷⁹ G. M. J. M. Koolen, *Een seer bequaem middel: onderwijs en kerk onder de zeventiende-eeuwse VOC* (Kampen 1993) 84.

⁸⁰ Schutte, 'Kerk onder de Compagnie', 54–55.

⁸¹ F.A. van Lieburg, 'Het personeel van de Indische kerk: een kwantitatieve benadering', in: G.J. Schutte ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 65–100, aldaar 68.

⁸² Het Kort Begrip is een vereenvoudigde versie van het Heidelbergse Catechismus.

⁸³ Schutte, 'Kerk onder de Compagnie', 55.

sacramenten werden echter pas toegepast wanneer een individu dat zelf wenste. Jonge kinderen werden alleen gedoopt als zij christelijk zouden worden opgevoed.⁸⁴

2.2 Een nieuw contract met religieuze doeleinden

In november 1658 werd een nieuw contract gesloten tussen de VOC en de westelijke eilanden van Aru.⁸⁵ De inhoud van het contract is echter verloren gegaan. Desondanks verwijzen andere VOC-bronnen meerdere keren naar het contract. Hieruit blijkt dat in dit contract ook afspraken met religieuze doeleinden zijn gemaakt, waarbij werd afgesproken om permanent een krankbezoeker op Aru te plaatsen. De gouverneur van Banda, Abraham Weyns, verwees in een brief aan de gouverneur-generaal van 12 juli 1659 naar het contract uit 1658.

*Tis nu ontrent drie verlopen jaeren geleden, dat die van arouw seer instantel[lijk] hebben versocht ende gebeden, om in de christelijkce religie onderwesen te werden, daer op wij haer van tijt tot tijt en nu jongst in de gepaseerde maand november hebben beloofd en toegesegt, desen jare t selve te laten geschieden. Soo ist dat wij met advijs van nader hebben geresolveert int eerste van de toekomende maent augustus, [...] met de chaloep de garnael, een tocht derwaerts te laten doen sendende daer nevens een bequaem kranckbesoecker en schoolm[eester], Zijnde beijde vroom en dencktsaem van leven, wel geoeffent in de maleijtse spraeke...*⁸⁶

Uit deze passage wordt duidelijk dat Aru meerdere jaren verzocht om over het christendom te leren. Naast de gouvernementen op Banda en Batavia, waren zelfs ook de Heren XVII op de hoogte gesteld van deze ontwikkeling.⁸⁷ Het was dus dermate van belang dat het nieuws in de hoogste bestuurlijke lagen van de VOC werd besproken. De hierboven geciteerde passage was een antwoord op een instructie van de gouverneur-generaal en raden in Batavia om een krankbezoeker en schoolmeester naar Aru te sturen en, zoals hierboven blijkt, gebeurde dit ook.⁸⁸ De Compagnie heeft deze afspraak in november 1658 gemaakt met de Arunezen, dit was op hetzelfde moment toen er een contract werd gesloten. Hierdoor is het aannemelijk dat deze afspraak, waarbij een krankbezoeker en schoolmeester zich op Aru zouden vestigen, in het contract is vastgelegd.

---

⁸⁴ Joosse, 'Kerk en zendingsbevel', 27–28.

⁸⁵ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1229, f. 596, kopie Banda's dagregister, 4 en 5 november 1658.

⁸⁶ Brief verstuurd uit Banda aan Joan Maetsuyker en raad in Batavia, 12 juli 1659, NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1229, f. 546.

⁸⁷ W.P. Coolhaas ed., *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* Vol. III: 1655-1674 (Den Haag 1968) 152.

⁸⁸ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 882, f. 91-92, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 18 januari 1658.

Zoals Jan Carstenszoon tijdens zijn eerste reis in 1623 omschreef, aanbeden de Arunezen enkel de zon en het water. Waarom zij ineens toenadering zochten tot het christendom, komt waarschijnlijk doordat zij door de komst van opperkoopman Adriaan Dorstman kennis maakten met het geloof. Daarnaast kwamen Arunese handelaren sinds de komst van Jan Carstenszoon op Banda en hadden daar contact met de VOC. Bovendien was een van de noordelijke eilanden van Aru, Ujir, door de invloed van Makassar, gedeeltelijk islamitisch. Het was vermoedelijk ook een drijfveer voor de VOC om ervoor te zorgen dat de islam zich niet verspreidde over heel Aru. De VOC sprak dus in november 1658 met de dorpen in West-Aru, namelijk Wokam, Wamar, Wongambel, Ujir en Maikoor af dat zij een krankbezoeker en schoolmeester, die ook het Maleis machtig waren, naar Aru zouden sturen. De standplaats van hen was op dat moment het dorp Wokam. In dit dorp werd tevens een kleine groep soldaten en een korporaal van de VOC geplaatst.⁸⁹ Hierdoor werd de christelijke religie bevorderd in het westen van Aru.

2.3 Een nieuwe ziekenrooster

Op 16 december 1660, twee jaar nadat de VOC een schoolmeester en ziekenrooster op Aru plaatste, rapporteerde de gouverneur-generaal Joan Maetsuyker aan de Heren XVII over de ontwikkelingen op Aru. Het zenden van een schoolmeester en krankbezoeker naar Aru bleek een succes. Zij zorgden namelijk voor “propere progressen” op Aru.⁹⁰ De gouverneur-generaal wilde hierdoor het werk op Aru voortzetten waarbij de Arunezen werden onderwezen in het christelijke geloof.⁹¹ Ondanks deze positieve berichtgeving raakten de kerk en school in verval. De tien opvolgende jaren was er namelijk nauwelijks berichtgeving over de staat van de kerk op de eilandengroep. Pas in 1670 werd er weer een nieuwe ziekenrooster op Aru in het dorp Wokam geplaatst, genaamd Daniël Nieuwkerk. Het bestuur van Banda meldde aan Nieuwkerk dat het ruim tien jaar geleden was dat de dorpschouften van Wokam, Wamar, Wongambel, Ujir en Maikor vroegen om een geestelijke die hen over het christendom kon leren. De eerste vijf jaar ging dit goed, maar dat “goede werk [is] zetert vijf jaren herwaarts gestuyt en geheel onderlaten gebleven.”⁹²

---

⁸⁹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1229, f. 547, Brief verstuurd uit Banda aan Joan Maetsuyker en raad in Batavia, 12 juli 1659.

⁹⁰ Coolhaas ed., *Generale Missiven* Vol. III: 1655-1674, 315–316.

⁹¹ Ibid.

⁹² Henk E. Niemeijer, Th van den End en G. J. Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791* Deel 3 (Den Haag: Huygens ING (KNAW) 2015) 219; Orders voor de Krankbezoeker Daniël Nieuwkerk betreffende de voortplanting van de christelijke religie op Aru, 20 maart 1670, NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr 1275, f. 373-377.

De plaatsing van de nieuwe ziektrooster, en dus een nieuwe poging tot de bevordering van het christendom op Aru, ging samen met de aantreding van een nieuw bestuur op Banda onder leiding van Anthony Hurdt in 1669.⁹³ Zij wilden het onderwijzen van de inwoners van Aru weer een impuls geven. Nieuwkerk kreeg twee documenten vanuit Banda. Het eerste document was afkomstig van de kerkenraad van Banda. Hierin werden de werkzaamheden van Nieuwkerk in twaalf punten omschreven. Over het algemeen was het zijn taak om het heilige evangelie te verkondigen en de inwoners te onderwijzen in het christelijke geloof. Daarnaast diende hij de zieken te bezoeken en hen te steunen met behulp van gebeden en psalmen. Uit dit document blijkt dat naast hem ook een schoolmeester, genaamd Evert Jurianszoon, op Aru werd geplaatst om de kinderen en volwassenen te onderwijzen.⁹⁴ Ondanks het gegeven dat het een brief is die speciaal aan Nieuwkerk gericht was, ging het hier om een gestandaardiseerde brief die elke ziektrooster in het gewest Banda kreeg.

De precieze taken van de ziektrooster blijken uit het tweede document afkomstig van het bestuur van Banda. Deze taken komen erg overeen met de instructies die hij eerder kreeg van de kerkenraad, maar waren meer gedetailleerd en omvatten ook instructies die niet over kerkelijke zaken gingen, zoals de handel.⁹⁵ Voor deze handelsgerelateerde zaken was de aanwezige korporaal op Aru verantwoordelijk. Nieuwkerk moest allereerst zorgen dat de school weer werd opgezet, waardoor de jeugd en volwassenen konden worden onderwezen. Vervolgens moest op zondagen de openbare dienst opnieuw worden gehouden. Elke dag kwamen om zes uur 's ochtends en negen uur 's avonds jonge en oude leerlingen bijeen in de school. Zij leerden over de geboden, het evangelie en zij leerden bidden. Op zondag werd de vlag van de VOC gehesen om te laten zien dat het een rustdag was en niemand zou gaan werken. Op deze dag ging de ziektrooster voor in een kerkdienst.⁹⁶

Nieuwkerk moest ervoor zorgen dat niet alleen de inwoners uit Wokam kennis kregen over het christendom, maar ook de andere eilanden en dorpen in West-Aru. Dit was niet mogelijk met slechts een krankbezoeker en een schoolmeester. Hier waren meer schoolmeesters voor nodig. De beste leerlingen die inmiddels waren gedoopt, kon hij promoveren tot leermeester. Deze leermeesters zouden voornamelijk de inwoners uit ver afgelegen dorpen

---

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid., 217.; NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1275, f. 377-378, instructie van de kerkenraad van Banda voor Daniël Nieuwkerk, krankbezoeker op Banda Besar, betreffende de voortplanting van de christelijke religie op Aru. Banda, 27 november 1669.

⁹⁵ Zie hoofdstuk 2 over zaken betreffende de handel.

⁹⁶ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 219.; NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1275, f. 373-377.

onderwijzen.⁹⁷ Het kwam alleen de Compagnie niet gelegen om “daar allomme schoolmeesters op sware gagiën te houden, gaande nu eenelijk van hier met Ul[ieden] derwaarts den schoolmeester Evert Juriaansz, die ook buyten tijds en in uwe absentie bij de huysen, indien het nodig is, kan gaan leeren.”⁹⁸ De VOC wilde graag dat op zoveel mogelijk plekken op Aru les werd gegeven. Hierdoor waren echter extra leer- of schoolmeesters nodig, maar zij konden niet worden betaald door de VOC. De plaatsing van de soldaten, korporaal, ziekentrooster en schoolmeester brachten al genoeg kosten met zich mee.

Nieuwkerk volgde de instructie op om op zoek te gaan naar een slimme, gedoopte jongeman die als schoolmeester ver afgelegen dorpen kon onderwijzen in het christelijke geloof. De zoon van de radja van Maikoor, genaamd Olvart, was een getrouwd man en bereid om als schoolmeester onderwijs te bieden.⁹⁹ Normaliter werden de schoolmeesters opgeleid door een predikant, maar Nieuwkerk schreef dat hij zelf deze man de fundamenteën van het christelijke geloof grondig zou onderwijzen.¹⁰⁰ De krankbezoeker leerde op deze manier niet alleen de lokale schoolmeester over de kerk en het geloof. De schoolmeester kon ook de krankbezoeker leren over de taal en gewoonten op de Aru-eilanden. Hierdoor kon de communicatie tussen de VOC en Aru-eilanden worden verbeterd. De ziekentrooster meldde namelijk ook dat de kinderen en vrouwen traag waren van begrip door de taalbarrière. De Arunese talen verschilden erg van het Maleis, de taal die de ziekentrooster wel machtig was. Vaak spraken de mannen op het eiland wel een beetje Maleis, waardoor Nieuwkerk hen probeerde te overtuigen om hun vrouwen ook deze taal te leren.¹⁰¹ Hierdoor kon het onderwijs in het christelijke geloof soepeler verlopen.

In 1673 overleed Daniel Nieuwkerk, waardoor er moest worden gezocht naar een nieuwe ziekentrooster. Hierbij was het belangrijk dat diegene het Maleis ook goed beheerste.¹⁰² Deze was echter nog niet snel gevonden. De zoektocht naar een nieuwe ziekentrooster verliep moeizaam, want pas twee jaar na de dood van Nieuwkerk werd een schoolmeester, genaamd Jan de Kraan, tot provisioneel krankbezoeker gepromoveerd. Dit gebeurde nadat hij door predikant Carolus Manteau was geëxamineerd. Het zoeken naar een nieuwe ziekentrooster was dermate van belang dat gouverneur-generaal Joan Maetsuyker zich met deze kwestie bemoeide,

---

⁹⁷ Ibid., 220.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid., 228.

¹⁰⁰ Ibid., 229.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 897, f. 1171, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 12 december 1673.

want hij liet weten dat Jan de Kraan een geschikt alternatief was, aangezien het niet was gelukt om een ziekentrouster te vinden zowel die Nederlands als Maleis sprak.¹⁰³

2.4 Visitaties van predikanten

Zoals eerder vermeld, was het aantal predikanten in dienst van de VOC in Indië gering. Hierdoor werden ziekentrousters en schoolmeesters ingezet voor het onderwijs in de christelijke religie in het octrooigebied van de VOC. De predikanten bezochten de VOC-posten om voornamelijk de sacramenten uit te voeren. Volgens de kwantitatieve berekening van Van Lieburg waren op Banda gedurende de zeventiende eeuw steeds twee predikanten (met een vaste standplaats) gevestigd.¹⁰⁴ Deze predikanten vervulden een regionale leidende functie, waarbij zij de VOC-posten binnen het gewest Banda bezochten om te controleren of alles op locatie naar behoren verliep. Daarnaast trouwden en doopten zij daar inwoners.

De predikanten die op Banda waren gevestigd, bezochten ook de Aru-eilanden om een rapport op te maken over de situatie aangaande de kerk en school. Voordat de predikant een VOC-post bezocht, werd de desbetreffende post van tevoren hierover geïnformeerd. Hierdoor kon vooraf een lijst worden samengesteld met de namen van kinderen en volwassenen die konden worden gedoopt en de namen van de stellen die wilden trouwen. Tevens werden de dorpshoofden van het eiland of dorp geïnformeerd over de komst. Zo werd na het overlijden van Daniel Nieuwkerk in 1673, Aru door predikant Carolus Manteau gevisiteerd. De dorpshoofden van Ujir, Wamar, Wokam en Maikoor werden hierover geïnformeerd door de gouverneur van Banda Willem Maatsuyker.¹⁰⁵ Gedurende deze visitatie doopte de dominee 29 personen, waaronder volwassenen en kinderen. Het was volgens hem ook belangrijk dat er een nieuwe ziekentrouster op Aru te werd geplaatst zodat de verspreiding van het geloof niet zou stagneren.¹⁰⁶

Uit de onderzochte bronnen in het VOC-archief blijkt dat drie predikanten Aru meerdere keren bezochten voor visitatie van de kerk en school: Carolus Manteau, Jacobus du Bois en Johannes de Graaf. Carolus Manteau vertrok in 1668 vanuit Zeeland naar Batavia. Hij werd

---

¹⁰³ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 899, f. 622, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 28 december 1675.

¹⁰⁴ F.A. van Lieburg, 'Het personeel van de Indische kerk: een kwantitatieve benadering', in: G.J. Schutte ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 65–100, aldaar 87.

¹⁰⁵ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 249–251; NL-HaNa, VOC, inv.nr. 1301, f. 126-127, brief van gouverneur Willem Maatsuyker aan de dorpshoofden van Aru, 3 april 1674.

¹⁰⁶ NL-HaNa, VOC, inv.nr. 898, f. 617, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië aan het bestuur van Banda, 18 december, 1674.

naar Banda gestuurd om zijn werkzaamheden uit te voeren op het eiland Pulau Ay. Vijf jaar later werd het eiland Banda Besar zijn standplaats. Enige tijd later kreeg hij de instructie om naar Ternate te verhuizen. Hier had hij echter geen behoefte aan en weigerde te vertrekken. Het gevolg hiervan was dat de gouverneur van Banda hem schorste. Daarop reisde Manteau naar de kerkenraad in Batavia om tegen het besluit in protest te gaan. In 1679 werd hij toch weer teruggezonden naar Banda waar hij zeven jaar verbleef op het eiland Neira. Nadat hij vervolgens opnieuw weigerde om overgeplaatst te worden naar Amboina, stuurde de gouverneur hem in 1687 terug naar Nederland.¹⁰⁷ Manteau visiteerde in 1674 en 1681 de Aru-eilanden waar hij de eerste keer 29 personen doopte en de tweede keer zes kinderen en negen volwassenen. Daarnaast trouwde hij vier paren.¹⁰⁸

Predikant Jacobus du Bois vertrok in 1680 naar Batavia waar hij in dienst was op de schepen die op de rede van Batavia lagen. Vervolgens was hij van 1681 tot 1687 werkzaam op de Banda-eilanden. Het eerste jaar op het eiland Pulau Ay en later op Banda Besar. Tijdens zijn laatste visitatie aan de Aru-eilanden in 1687 werd hij onderweg ziek en overleed op Ambon in het bijzijn van predikant François Valentijn.¹⁰⁹ Uit de bronnen in het VOC-archief is bekend dat hij ook in 1685 Aru visiteerde. Toen doopte hij maar liefst 136 personen.¹¹⁰ Gedurende de laatste visitatie van Du Bois doopte hij 131 personen.¹¹¹

Vanaf 1683 werd naast de school in Wokam ook Wamar genoemd als plaats waar een school was gevestigd. Op dat moment gingen er achttien kinderen naar school in Wamar en 34 in Wokam.¹¹² Uit de briefwisseling tussen ziekentrooster Daniel Nieuwkerk en het bestuur van Banda blijkt dat Nieuwkerk al in 1670 bezig was met het opleiden van een schoolmeester in Maikoor. De inwoners van dit eiland vroegen namelijk al jaren om onderwijs in het christelijke geloof. Ondanks het feit dat Nieuwkerk toen een slimme jongen had gevonden die hij kon opleiden tot schoolmeester, zijn er pas vanaf 1686 en 1687 cijfers bekend dat daar daadwerkelijk een school was waar les werd gegeven. Op 7 mei 1687 gingen 28 kinderen naar

---

¹⁰⁷ C.A.L. van Troostenburg de Bruyn, *Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten* (Nijmegen 1893) 276.

¹⁰⁸ NL-HaNa, VOC, inv.nr. 898, f. 617, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië aan het bestuur van Banda, 18 december, 1674; NL-HaNa, VOC, inv.nr. 8035, f. 88-91, brief aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll van korporaal Jacob van Maarsen op Aru, 28 februari 1682.

¹⁰⁹ Troostenburg de Bruyn, *Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten*, 40.

¹¹⁰ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8036, f. 7-9, brief van de sergeant Romulus Pauluszoon op Aru aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll, 20 september 1685.

¹¹¹ W.P. Coolhaas ed., *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* Vol. V, 1686-1697 (Den Haag 1975) 105.

¹¹² NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 7661, f. 181-182, brief van Jan Buston en Ernst Cnipplingh op Aru aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll, 1 juni 1683.

school in Maikoor. Daarvan was echter nog geen kind gedoopt. Dit is ook logisch aangezien het dopen bij de eerstvolgende komst van een predikant zou gebeuren. Verder telde de school op Wokam 35 kinderen, waarvan er zeventien waren gedoopt en in Wamar gingen 30 kinderen naar school.¹¹³ In 1693 werd er op het eiland Wamar een tweede school opgericht in het dorp Roumawa. Op dat moment volgden 22 volwassenen christelijk onderwijs en gingen 26 kinderen naar school waarvan zestien “alle haar daglijxe gebeden en het vraagboekje genaamt den weg na den hemel van buyten kunnen opseggen.”¹¹⁴ Het gegeven dat binnen tien jaar drie scholen waren opgericht, laat zien dat het christendom vanaf 1683 steeds meer begon te groeien.

De derde dominee die Aru visiteerde was Johannes de Graaf. Hij was vanaf 1686 ziektrooster op Aru, waar hij samen met zijn gezin verbleef.¹¹⁵ In 1691 slaagde hij in Batavia voor zijn proponentsexamen en was tot zijn dood in 1698 predikant op het Banda-eiland Pulau Ay.¹¹⁶ In 1691 en 1694 visiteerde hij de Aru-eilanden. Van zijn reis in 1691 is een uitgebreid verslag, geschreven door VOC-dienaar Johannes Dirack, aanwezig in het archief.¹¹⁷ Daarnaast is het rapport, tevens het enige beschikbare rapport geschreven door een predikant over een visitatie op Aru, opgenomen in een bundel waarin de bronnen betreffende de kerk en school in Ambon, Ternate en Banda zijn gepubliceerd.¹¹⁸

Gedurende de visitatie in 1691 bezocht De Graaf de drie scholen in Wokam, Wamar en Maikoor. Hij examineerde de volwassenen die christelijk onderwijs op school volgden en belijdenis wilden doen. De Graaf besloot vervolgens wie hiervoor geschikt was. Voorafgaand aan de belijdenis ondergingen de gegadigden ook een volwassenendoop. In Wokam waren dat zeven Arunezen. Daarnaast doopte De Graaf vijf kinderen van reeds christelijke ouders en trouwde hij vier paren. In Wamar deden zes inwoners hun belijdenis en werden gedoopt. De Graaf doopte tevens achttien kinderen en voltrok het huwelijk van zeven paren.¹¹⁹ In tegenstelling tot Wamar en Wokam was in Maikoor geen een inwoner, van de zes inwoners die

---

¹¹³ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8036, f. 156-158, brief van de sergeant Romulus Pauluszoon op Aru aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll, 7 mei 1687.

¹¹⁴ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1551, f. 9-13, brief van de ziektrooster Burgardus Knipping op Aru aan de gouverneur van Banda Joannes Cops, 27 september 1693.

¹¹⁵ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8036, f. 78-79, Brief geschreven door de gouverneur van Banda Willem van Zijll aan de sergeant Romulus Pauluszoon op Aru, 16 februari 1686.

¹¹⁶ F.W Stapel ed., *Pieter van Dam's Beschryvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1701* (Den Haag 1927) 210.

¹¹⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1497, verslag van Johannes Dirack over zijn reis samen met predikant Johannes de Graaf naar de Aru-eilanden, 4 januari 1691.

¹¹⁸ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 288.

¹¹⁹ Ibid.

christelijk onderwijs volgden, geschikt om gedoopt te worden en belijdenis te doen.¹²⁰ Dat kwam volgens de schoolmeester door nalatigheid van de inwoners om naar school te gaan. De Graaf doopte wel een kind en bevestigde het huwelijk van een stel.¹²¹

De predikant presenteerde in zijn rapport uit 1691 ook enkele cijfers over de bevordering van het gehele christendom op Aru. Op Aru gingen toen in totaal 79 kinderen naar school, waarvan 67 kinderen waren gedoopt. Vervolgens stelde hij dat in totaal honderd volwassenen op Aru christelijk waren, waarbij nog tien Arunezen christelijk onderwijs volgden en gedoopt wensten te worden.¹²² De cijfers van zijn visitatie in 1694 laten zien dat het aantal scholen gegroeid was van drie naar vier scholen¹²³, met elke school een Arunese schoolmeester. Het totale aantal christelijke volwassenen op Aru was 175.¹²⁴ Hieruit blijkt dat het aantal christenen in drie jaar tijd met 75 personen steeg.¹²⁵ Het lijkt misschien vreemd dat het aantal 175 was, terwijl predikant Du Bois in 1687 ook al 131 personen doopte. Het aantal gedoopten bestond echter uit kinderen en volwassenen en het aantal in 1694 bestond alleen uit volwassenen. Daarnaast was de sterfte op Aru hoog door ziektes. Zo stierven in Maikoor in 1696 binnen twee maanden 118 Arunezen waarvan 23 christenen en vijf schoolkinderen en acht volwassenen die zich lieten onderwijzen in het christendom.¹²⁶

In principe zegt het aantal van 175 christenen niet veel zonder informatie over het totale inwonersaantal van Aru. Kwantitatieve gegevens over de bevolking uit de jaren negentig van de zeventiende eeuw zijn er vooralsnog niet, maar in 1645 gaf Adriaan Dorstman wel informatie over het aantal inwoners van Aru in zijn reisverslag aan de gouverneur-generaal. Hij schatte het totaal aantal op geheel Aru op vijftientig- tot dertigduizend inwoners. Naar alle waarschijnlijkheid zal er in de jaren negentig ook sprake zijn geweest van dit aantal. Het aantal van 175 christenen is, ondanks alle inspanningen van ziekentrooster, schoolmeester en predikanten, uiteindelijk gering gebleven.

---

¹²⁰ Ibid.; NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1497, f. 141, verslag van Johannes Dirack over zijn reis samen met predikant Johannes de Graaf naar de Aru-eilanden, 4 januari 1691.

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid.

¹²³ In 1693 werd in Roumawa op het eiland Wamar ook een school opgericht.

¹²⁴ In de beschrijving van Pieter van Dam staat dat het dorp Roumawa uit 214 volwassenen bestond. Dit is echter zeer onwaarschijnlijk, omdat de bron omschrijft dat het totaal aantal christenen, inclusief kinderen, uitkomt op 257. Gekeken naar de verhoudingen tussen de kinderen en volwassenen, lijkt het zeer waarschijnlijk dat het aantal 14 in plaats van 214 moet zijn. Met het aantal van 14 klopt ook het totaal van 257. Het aantal van 14 is ook logischer aangezien een jaar eerder, in 1693, de school in Roumawa pas is opgericht.

¹²⁵ Stapel ed., *Pieter van Dam's Beschryvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1701*, 210.

¹²⁶ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 306.; NL-NaHa, VOC, 1.04.02, inv.nr 1579, f. 164-168, rapport van predikant Johannes de Graaf over de visitatie van de kerk en scholen op de Aru-eilanden, 26 juni 1696.

2.5 De oorlog tussen Oost- en West-Aru

Toen Jan Carstenszoon voor het eerst in 1623 de Aru-eilanden bezocht, merkte hij de vijandigheid tussen de bevolking van West- en Oost-Aru op. Deze vijandigheid ging vaak gepaard met oorlogshandelingen waarbij beide partijen elkaars dorpen vernielden en de inwoners vermoordden of kidnapten. De Compagnie vermoedde in 1663 dat de Makassaren deze oorlog veroorzaakten, maar zij waren haast nooit betrokken bij een incident of vergeldingsactie ten tijde van oorlog.¹²⁷ De voornaamste dorpen of eilanden uit Oost-Aru die betrokken waren bij de oorlog waren Mariri, Kabroor, Watelij en Workai. Gedurende de zeventiende eeuw werd er verschillende keren, soms met bemiddeling van de VOC, vrede gesloten. Desondanks duurde het conflict toch voort, omdat een van de partijen de ander weer aanviel. De oorlog belemmerde niet alleen de handel in parels, maar ook de missie van de VOC om de inwoners van Aru te onderwijzen in het christelijke geloof. In hoofdstuk drie komt ook de oorlog aan bod, omdat de oorlog ook invloed had op de handelsmogelijkheden voor de VOC.

Toen ziekentrooster Daniel Nieuwkerk een half jaar in Wokam verbleef en op Aru zijn werkzaamheden verrichtte, stuurde hij in 1671 aan de gouverneur van Banda een brief waarin hij klaagde over de oorlog op Aru. De inwoners van Wamar, een eiland in West-Aru en tevens bondgenoot van de VOC, werden vaak aangevallen door de bevolking uit Workai. De ouders van de kinderen van het eiland Wamar durfden om deze reden hun kinderen niet in Wokam naar school te brengen. De angst heerste namelijk dat de kinderen zouden worden geroofd door de vijand.¹²⁸ Op dat moment was de bevolking van het eiland Wamar uitgesloten om te worden onderwezen in het christelijke geloof, terwijl zij daar wel naar verlangden. Daarnaast meldde Nieuwkerk dat ook onder de bondgenoten in het westen, tevens de bondgenoten van de VOC, onenigheden waren ontstaan. Wokam had schijnbaar geprobeerd om vrede te sluiten met Workai zonder de andere bondgenoten daarbij te betrekken. Deze poging was tevergeefs, want op de weg naar het oosten werd het dorps hoofd van Wokam gevangengenomen en doodgeslagen door de vijandige inwoners uit het oosten.¹²⁹

---

¹²⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 887, f. 609, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 16 november 1663.

¹²⁸ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 227–229.; NL-NaHa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1281, f. 476-482, brief van krankbezoeker Daniël Nieuwkerk aan de gouverneur van Banda betreffende de kerken en scholen op Aru, 11 oktober 1670.

¹²⁹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1281, f. 677- 678, order voor de vaandrig Jacob Gelijnsse die naar Aru zal vertrekken, 5 maart 1671.

Bij deze aanval op het dorpshoofd van Wokam bleef het niet, want op het eiland Wamar vond ook een invasie plaats in het dorp Roumawa.¹³⁰ Twee mensen werden daar vermoord. Het bestuur op Banda gaf aan vaandrig Jacob Gelinse de opdracht om de bondgenoten te overtuigen om vrede te maken met Oost-Aru. Als dit niet lukte, dan zou de VOC zich aansluiten bij de oorlog door tegen de eilanden in Oost-Aru te vechten.¹³¹ Tot vrede kwam het niet, aangezien vijandige dorpen en eilanden niet bereid waren om te praten. Bovendien waren het niet alleen de inwoners uit Oost-Aru die West-Aru aanvielen. In 1672 hadden de Oost-Arunezen een “onsijdige wokamse corca¹³², daar omtrent in ‘t vaarwater komende, vijandigh sijn aangevallen.”¹³³ De VOC zette de oosterse inwoners hier neer als boosdoeners, waarbij zij stelden dat een neutraal oorlogsschip aangevallen was. Het oorlogsschip uit Wokam voer echter in het vaarwater van de vijand, dus het ging hier om wederzijdse aanvallen van zowel de oostelijke en westelijke eilanden. Het ingrijpen van de VOC bleef echter uit, ondanks dat zij eerder aangaven ook mee te doen met deze oorlog.

Pas tien jaar later organiseerde de VOC een expeditie om niet alleen haar bondgenoten bij te staan in de oorlog, maar ook een einde te maken aan de vele aanvallen die de bevordering van missie en scholing beperkten. Een van de aanleidingen van de expeditie was het dreigement van de dorpen in het oosten om de post van de VOC aan te vallen en in brand te steken.¹³⁴ Daarnaast werd in 1681 het dorp Derjala¹³⁵ op het eiland Wamar verbrand en werden 36 mensen vermoord.¹³⁶ De sergeant op de VOC-post op Wokam probeerde nog vrede tussen de strijdende partijen te bewerkstelligen, maar dit lukte hem niet.¹³⁷ Om een einde aan deze voortdurende aanvallen te maken, gaf de gouverneur-generaal in Batavia opdracht om vijftig tot zestig soldaten naar Aru te sturen en de dorpen en eilanden in het oosten aan te vallen.¹³⁸

---

¹³⁰ Het dorp Roumawa dorp bevond zich op het eiland Wamar. Het is niet bekend welk hedendaags dorp het op dit moment is.

¹³¹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1281, f. 677- 678, order voor de vaandrig Jacob Gelinse die naar Aru zal vertrekken, 5 maart 1671.

¹³² Oorlogsvaarttuig van bewoners van de Specerijeilanden, vooral voor het roeien ingericht. Zie: Kooijmans, *VOC-glossarium*.

¹³³ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1287, f. 917, rapport van een reis naar Aru van vaandrig Jacob Gelinse, 10 augustus 1672.

¹³⁴ W.P. Coolhaas ed., *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* Vol. IV: 1675-1685 (Den Haag 1971) 323.

¹³⁵ Het is niet bekend welk hedendaags dorp dit is.

¹³⁶ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 905, f. 2628-2629, brief van de gouverneur-generaal en raad in Batavia aan het bestuur op Banda, 11 maart 1681.

¹³⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8035, f. 25-26, brief geschreven door ziekentooster van Aru Zacharias Matthijszoon aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll, 20 oktober 1681.

¹³⁸ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 907, f. 252, brief van de gouverneur- generaal en raden in Batavia aan het bestuur van Banda, 20 maart 1682.

Bij deze eenmalige expeditie bleef het niet, want de bewoners uit het oosten vielen bondgenoten van de VOC nog een keer aan. Nog geen jaar later werden maar liefst drie dorpen op Wamar platgebrand.¹³⁹ Opnieuw vertrok een aantal VOC-schepen met in totaal 110 militairen naar Aru om daar met hulp van de bondgenoten van de VOC de regio's in Oost-Aru aan te vallen. Dit zorgde echter alleen maar voor meer wraakacties.¹⁴⁰ De schoolmeester die inmiddels op Wamar was geplaatst, was zijn leven ook niet meer zeker:

*Aangesien die van Mariri en Kabroro, die onlangs haar negorijen door den brandt hebben geruijneert, sigh hebben laten verluiden, om haar wederom komen beoorlogen, weshalven sij instantelijk versoeken, dat een soldaat a twee aldaar tot saveguard moght geplaatst werden.*¹⁴¹

Na deze reeks van geweldsplegingen vond de VOC dat zij weer moest ingrijpen. Een nieuwe expeditie werd opgezet. Deze keer werd Oost-Aru niet alleen aangevallen om haar bondgenoten bij te staan en de vijand af te schrikken, maar nam de VOC ook wraak op de moord die was gepleegd op twee Nederlanders.¹⁴² Het verloop van deze vergeldingsactie werd door de gouverneur-generaal vermeld aan de Heren XVII. Onder leiding van kapitein Ysselberg voeren zeventig militairen van de VOC samen met de bondgenoten van West-Aru naar Oost-Aru. De meeste dorpen waren verlaten bij de aankomst van de Compagnie en haar bondgenoten. De inwoners waren van tevoren gewaarschuwd, waardoor zij de bergen in waren gevlucht. Om toch schade te kunnen aanrichten werden de dorpen Derkei¹⁴³, Workai, Mariri en Korboor verwoest en in brand gestoken.¹⁴⁴ Deze roerige tijden waren dus dermate van belang dat de gouverneur-generaal het noodzakelijk vond om ook de Heren XVII hierover op de hoogte te stellen.

Na de aanval van de VOC werd het rustig op Aru. Bovendien verzochten de dorpen Kobroor, Watelij, Mariri en Trangan een half jaar na de expeditie om vrede. De inwoners uit

---

¹³⁹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 7661, f. 85-86, brief van Jacob Cortsen en Zacharias Mattijsen aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll, 6 januari 1683.

¹⁴⁰ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1371, f. 31, generale missiven van gouverneurs-generaal en raden aan de Heren XVII, 19 maart 1683; NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1385, f. 315, rapport en dagregister van Cornelis Stul en Carel Roosenburg op hun reis naar Teeuwer en Aru van 30 maart tot 18 mei 1683, 18 mei 1683.

¹⁴¹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 7661, f. 183, brief van Jan Buston en Ernst Cnipplingh op Aru aan de gouverneur van Banda Willem van Zijl, 1 juni 1683.

¹⁴² NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1403, f. 108-109, instructies voor Jan Jacobszoon Eijsselberg en Carel van Roosenburg voor hun expeditie naar Aru, 24 maart 1684.

¹⁴³ Niet bekend welk hedendaags dorp dit is, lag vermoedelijk dichtbij Workai.

¹⁴⁴ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1394, f. 22-23, generale missiven van de gouverneur-generaal en raden aan de Heren XVII, 30 november, 1684.

het dorp Workai waren nog wraaklustig: zij vermoordden twee Wokammers en vielen het eiland Ujir aan.¹⁴⁵ Desalniettemin verzochten zij in 1687 ook om verzoening, maar alleen met de Compagnie.¹⁴⁶ De gouverneur van Banda wilde niet alleen vrede tussen de VOC en Oost-Aru, want de wederzijdse vergeldingsacties tussen de Arunezen van Oost- en West-Aru moesten ook stoppen. Met behulp van het interveniëren van de Compagnie gedurende een reis onder leiding van Johannes Dirack, werd ook tussen verschillende dorpen van Aru vrede gesloten. De vrede werd gesloten tussen alle dorpen van West- en Oost-Aru in 1691. De inwoners en dorpschouwen van Kobroor waren echter niet aanwezig. Enige tijd later waren zij wel bereid om te praten, maar het lukte niet om daadwerkelijk vrede tussen Kobroor en Wamar te bewerkstelligen.¹⁴⁷

Ondanks het feit dat gedurende de expeditie van de VOC in 1691 nog niet tussen alle partijen vrede was gesloten, vond er uiteindelijk in 1692 ook verzoening plaats tussen de overgebleven vijandige dorpen. Sergeant Hans Lindeman liet dit weten vanuit de VOC-post op Wokam aan de gouverneur van Banda.¹⁴⁸ De positieve ontwikkeling werd ook bevestigd aan de Heren XVII, die ongetwijfeld tevreden waren met dit nieuws.¹⁴⁹ Het eind van de oorlog betekende dat de schoolmeesters en VOC-dienaren weer veilig waren. Zij konden hun werk voorlopig probleemloos voortzetten.

Of er daadwerkelijk een rustige periode zou aanbreken was echter de vraag, aangezien de Arunezen soms ook zonder reden andere bewoners van het eiland aanvielen. Dit blijkt uit een brief van gouverneur-generaal Joannes Camphuys, waarin hij vol ongenoegen schreef over een incident waarbij de bondgenoten van de Compagnie zonder overleg acteerden. De bewoners van Ujir, Wokam en Wamar, hadden namelijk twee vaartuigen met 36 opvarenden behorende tot het dorp Onilaj¹⁵⁰ overmeesterd en “vijf daar van de koppen afgekapt mitsgaders de rest tot slaven gemaakt.”¹⁵¹ De bondgenoten van de VOC vielen dus schepen aan die niet behoorden tot de vijandige dorpen waar zij oorlog mee voerden. Hieruit blijkt dat zij ook willekeurige

---

¹⁴⁵ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 913, f. 9, brief van de gouverneur-generaal en de raad van Batavia aan de gouverneur op Banda, 6 maart 1686.

¹⁴⁶ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8036, f. 156-158, brief van sergeant Romulus Pauluszoon aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll, 7 mei 1687.

¹⁴⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1497, f. 144-146, reisverslag van Joannes Dirack gedurende zijn reis en verblijf op Aru en Teeuwer van 2 april tot 9 mei 1691.

¹⁴⁸ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8042, f. 283-284, brief aan sergeant Hans Lindeman op Aru van gouverneur van Banda Willem Basting, 10 januari 1692.

¹⁴⁹ Coolhaas ed., *Generale Missiven* Vol. V, 1686-1697, 446.

¹⁵⁰ Het is niet bekend welk dorp dit is, of op welk eiland van Aru dit dorp lag.

¹⁵¹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 912, f. 462, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 5 juli 1685.

vaartuigen aanvielen, waardoor op deze manier weer een nieuwe oorlog of reeks van wraakacties zouden kunnen ontstaan.

2.6 Islamitisch Ujir

De maccassaeren waren al met twee joncken op Aru geweest en hebben hier enige Orancays en inwoners Moors gemaakt. Daarbij hebben ze 7 moskeen opgericht en zijn er al moorse diensten gehouden. Het is te vrezen dat wij daar niet in voorzien, dat deze secte al deze eilanden, die nog het meest heidens (en de mogelijk tot het Christendom wel zouden kunnen getrocken worden) zijn doorkruipen en infecteren zal.¹⁵²

In 1625 was de VOC op de hoogte van het feit dat Makassaren maar liefst zeven moskeeën op het noordoostelijke eiland Ujir bouwden. Op dat moment ontstond de angst bij de VOC dat de islam zich over alle eilanden van Aru zou verspreiden. Dit kon zorgen voor disloyaliteit van de bondgenoten aan de VOC, doordat zij door een gedeelde religie meer toenadering tot de islamitische Makassaren zochten. De angst van de VOC was echter niet nodig, aangezien de inwoners van de eilanden, Wokam, Maikoor en Wamar verzochten om onderwezen te worden in de christelijke religie. Dit betekende echter niet dat het christelijke onderwijs probleemloos verliep. De aanwezigheid van islamietische Arunezen op Ujir zorgde namelijk voor enkele geschillen in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw.

Toen ziekentrooster Daniel Nieuwkerk op Aru werd geplaatst, kreeg hij een beschrijving van de Aru-eilanden mee om zich goed voor te kunnen bereiden op zijn verblijf aldaar. Hij was ervan op de hoogte dat een van de twee dorpen op het eiland Ujir islamitisch was. Dit zorgde voor onenigheden tussen deze twee dorpen.¹⁵³ In 1670 klaagde Nieuwkerk dat de islamitische *kasisi*¹⁵⁴, *modims*¹⁵⁵ en dorpshoofd de niet-gelovige inwoners verboden om naar school in Wokam te gaan. Zij dreigden dat zij de inwoners die toch naar Wokam vertrokken voor christelijk onderwijs zouden vermoorden.¹⁵⁶ Het bestuur op Banda raadde de schoolmeester en krankbezoeker aan om het dorpshoofd en *kasisi* duidelijk te maken dat zij de

---

¹⁵² Coolhaas ed., *Generale Missiven* Vol. I: 1610-1638, 166.

¹⁵³ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 222.

¹⁵⁴ Op de Specerij-eilanden een lage moskee-beambte, verzamelwoord voor islamitische voorganger. Zie: Kooijmans, *VOC-glossarium*.

¹⁵⁵ Islamitische voorganger, die gelovigen oproept tot of voorgaat in het gebed. Zie: Kooijmans, *VOC-glossarium*.

¹⁵⁶ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 227–228.

islam niet mochten verspreiden met de consequentie te worden weggejaagd. De verspreiding van het christendom mocht namelijk niet worden verhinderd door islamitische inwoners op Ujir.¹⁵⁷ Praten met de *kasisi, modims* en het dorps hoofd had echter geen effect, want een jaar later werd een schip naar Aru gestuurd om het dorps hoofd en priester te straffen.¹⁵⁸ Zij belemmerden de bevordering van het christelijke geloof te veel.¹⁵⁹

Hoewel de VOC enkele dorpen van Ujir strafte, klaagden VOC-dienaren opnieuw in mei 1676 over islamitische Arunezen op Ujir. Zij ontvoerden kinderen van ongelovigen en staken andere dorpen in brand. De ziekentrooster was hierdoor zijn leven niet meer zeker.¹⁶⁰ Gedurende de visitatie van predikant Carolus Manteau in 1676 en de komst van sergeant Dildof Claaszoon, ontstond ook op Ujir het gerucht dat de VOC met haar komst enkele dorpen op Ujir zou komen ruïneren. Een deel van die bevolking vluchtte en een ander deel was gereed om bij een aanval terug te vechten. Volgens de predikant waren al deze problemen en miscommunicaties de oorzaak van de islamieten. De problemen konden volgens hem worden opgelost op twee manieren. Allereerst zouden er meer leermeesters naar Aru worden gestuurd. Vervolgens moest de militaire macht van VOC-soldaten worden versterkt.¹⁶¹

In 1681 kreeg een sergeant tijdens zijn verblijf op Aru de opdracht van het bestuur op Banda om de situatie omtrent islamitisch Ujir in de gaten houden, maar in de decennia daarna werden er geen woorden meer aan vuil gemaakt.¹⁶² Antoinette Schapper stelt dat de islamitische en christelijke Arunezen over het algemeen in harmonie samenleefden in West-Aru. Dit kwam omdat zij een gezamenlijke vijand, namelijk de inwoners uit Oost-Aru, hadden.¹⁶³ Gezien het gegeven dat er enkel in de jaren zeventig problemen waren tussen de inwoners met verschillende religies, lijkt het er inderdaad op dat het hebben van een gezamenlijke vijand belangrijker werd geacht dan de religieuze verschillen. Hierdoor werd de bevordering van het christendom enkel door de oorlog met Oost-Aru belemmerd, in plaats van Oost-Aru en de islamieten op Ujir. Van een school op Ujir waarbij inwoners in het christelijke geloof werden

---

¹⁵⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1281, f. 676, Order voor de vaandrig Jacob Geleijtsen van het bestuur van Banda, 5 maart 1671.

¹⁵⁸ Hoe de VOC het dorps hoofd en priester strafte werd niet omschreven in de bron.

¹⁵⁹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr 1287, f. 916, verslag van een reis naar Aru in het dagregister van Banda, 10 augustus 1672.

¹⁶⁰ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1320, f. 65, instructie voor de sergeant Dildof Claaszoon, 9 mei 1676.

¹⁶¹ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 256–258.

¹⁶² NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1376, f. 103, brief aan sergeant Lucas Claaszoon met instructies voor zijn reis naar Aru en andere Zuidooster- en Zuidwestereilanden van de gouverneur van Banda Willem van Zijll, 21 september 1681.

¹⁶³ Schapper, *Wooi Fana*, 88–90.

onderwezen is het echter nooit gekomen. Inwoners die zich wilden bekeren in het christendom konden in Wokam onderwijs volgen.

Conclusie

Uit dit hoofdstuk blijkt dat de VOC vanaf 1622 de verspreiding van het christelijke gereformeerde geloof belangrijk vond. De missie van het christendom verliep echter niet zonder tegenslagen en belemmeringen. In 1658 werd voor het eerst een ziekentrouster op Wokam geplaatst om het geloof te verspreiden. Dit ging de eerste vijf jaar goed, maar daarna werd er weinig meer gedaan aan missie. Na de plaatsing van Daniël Nieuwkerk op Aru werd de school op Wokam hersteld. De ziekentrouster liep in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw tegen problemen aan, waardoor de verspreiding van het geloof werd belemmerd. Allereerst zorgden de islamieten op het eiland Ujir voor enige problemen, maar uiteindelijk was het de oorlog tussen Oost- en West-Aru die ervoor zorgde dat inwoners niet naar school durfden te gaan. Vanaf de jaren tachtig zijn er cijfers en visitatieverslagen van predikanten beschikbaar, waaruit blijkt dat er in tien jaar drie scholen zijn opgericht. Drie predikanten zijn meerdere keren langs geweest om sacramenten uit te voeren. Johannes de Graaf telde in 1694 175 christenen op een totale bevolking van vijftieng- tot dertigduizend mensen.

Hoofdstuk 3 Handel op Aru

---

*...hier na de capitulatiën van 't nieuwe vrundel(ijke) vredens contract (de orongcaijers [dorpshoofden] inde maleijtse talen voorgehouden) ende met veele genoegē aengenomen wesende wierdt vanden edele heer gouverneur ende orongcaijen [dorpshoofden], [...] Ende ten aensien vande ganse werelt Geteeckent, [...] onder een salvo van 3 canon schoten, vorders daer op begistigt [gegeven] hoeft voor hoeft, wesende seven Orongcaijen [dorpshoofden], gisteren met de distinct in hunner residentjets, specifice genomimeert, met een prinse vlagh, welke de orongcaijen [dorpshoofden] aen haere onderhorigen afgaven, en secker haar genoegē, niet min als haere hoofden...*¹⁶⁴

Op 5 november 1658 tekenden verschillende dorpshoofden van Aru een contract met de VOC in het bijzijn van honderden Arunezen. De bovenstaande passage komt uit het dagregister van Banda waarin de totstandkoming van het verdrag werd omschreven. Dit verdrag bevestigde het bondgenootschap tussen verschillende dorpen en eilanden uit West-Aru, namelijk Ujir, Wokam, Wamar en Maikoor, en stimuleerde de handel tussen de Compagnie en Aru. In dit hoofdstuk wordt het economische belang van de Aru-eilanden voor de VOC nader onderzocht. De volgende vraag staat centraal: Welke handelsmogelijkheden bood Aru en wat was het belang van Aru binnen het handelsimperium van de VOC? Aan bod komen de onderlinge afspraken die in het contract zijn gemaakt en de producten die werden verhandeld. Vervolgens laat dit hoofdstuk zien hoe ver de VOC bereid was te gaan om controle te krijgen op de handel in kostbare parels. Tot slot zal worden aangetoond dat Aru een prominente rol speelde in de instandhouding van de slavernij op de Banda-eilanden.

3.1 Het handelsverkeer tussen Banda en Aru

Toen Jan Carstenszoon in 1623 voor het eerst Aru bezocht en een contract afsloot tussen West-Aru en de VOC, werd afgesproken dat handelaren uit Aru met hun handelswaar op Banda zouden verschijnen om daar hun producten te verkopen.¹⁶⁵ Uit hoofdstuk 1 blijkt ook dat deze handelaren in de eerste helft van de zeventiende eeuw jaarlijks op Banda verschenen. De Compagnie hechtte veel waarde aan deze handelaren, waardoor in 1658 een nieuw contract werd gesloten tussen dorpen uit West-Aru en de VOC. De exacte inhoud van het contract is helaas niet bekend, maar er werd wel naar de inhoud verwezen in andere documenten uit het

---

¹⁶⁴ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1229, f. 596, kopie Banda's dagregister, 4 en 5 november 1658.

¹⁶⁵ Dijk, *Twee togten naar de Golf van Carpentaria*, 57–59.

VOC-archief. In het dagregister van Banda staat vermeld dat in het jaar 1658, voordat het contract werd gesloten, ruim negenhonderd inwoners van de eilanden Aru, Couwer en Meeuw¹⁶⁶ op Banda kwamen met handelswaar zoals kokos, olie, *adap*¹⁶⁷, katjang boontjes en een kleine hoeveelheid slaafgemaakten.¹⁶⁸ De Compagnie besloot vervolgens “omme die gans nuttige handelaers meer en de meer aen te locken met de voornaemste hoofden tot corserratie van goede vrundschap te contracteren.”¹⁶⁹ De reden dat de Compagnie de handelsstroom van goederen tussen de Aru-eilanden en Banda-eilanden wilde behouden, is het gegeven dat Banda afhankelijk was van de omliggende eilanden om aan levensmiddelen te komen. Naast specerijen, kokosnootbomen en fruit werden er op Banda geen landbouwgewassen verbouwd.¹⁷⁰

Om de jaarlijkse handelsstroom te bevorderen, werd in 1658 het contract met de Arunezen uit Wokam, Maikoor, Ujir en Wamar vernieuwd. Het bevestigde de vriendschap en handelsstroom tussen deze Arunezen en de Compagnie. Op deze manier kon allerhande handelswaar naar de Banda-eilanden worden gebracht en hoefde de VOC niet zelf naar de eilanden toe om deze producten aan te kopen. Het frequente bezoek van Arunezen op Banda bracht ook een ander voordeel met zich mee. Brieven van het bestuur op Banda voor de VOC-dienaren werden meegestuurd met de Arunese schepen. Hierdoor kwam de post sneller aan en hoefde de Compagnie niet zelf naar Aru te varen om de post te bezorgen.

3.2 Een kostbaar zeegewas

*De krankbezoeker bevond, dat Arou in verscheyde eylandckens of paninsiltjens te bestaen, hier ende daer groote inhammen als cleyne meeren hebbende, daer hij, langhs den oever wandelende ende naer raretytjens off zeegewasjens soeckende, eenigo oesters hadde gevonden, daer peereltjens, eenige seer cleen, andere wat grooter, in vernomen wierden, van geen quade form ende glans sijnde.*¹⁷¹

In 1660 vond de ziekentrooster op Aru voor het eerst parels op Aru. Dit vond de gouverneur-generaal uiterst interessant. Zeker omdat tussen Sri Lanka en India in de Golf van Mannar ook parelbanken lagen. De Compagnie was toen de eerste parel op Aru werd gevonden bij Mannar

---

¹⁶⁶ Dit zijn waarschijnlijk Zuidooster- of Zuidwestereilanden, maar het is niet bekend welke hedendaagse eilanden dit momenteel zijn.

¹⁶⁷ Dakbedekking.

¹⁶⁸ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1229, f. 595, dagregister Banda 4 en 5 november 1658.

¹⁶⁹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1229, f. 595, dagregister Banda 4 en 5 november 1658.

¹⁷⁰ John Villiers, ‘Trade and Society in the Banda Islands in the Sixteenth Century’, *Modern Asian Studies* 15 (1981) 723–750, aldaar 740.

¹⁷¹ Coolhaas ed., *Generale Missiven* Vol. III: 1655-1674, 316.

juist druk bezig om controle te krijgen over de omvangrijke parelvangst aldaar. Het is interessant om te kijken hoe winstgevend de parelvisserij bij Mannar was en welke rol de Compagnie hierin speelde. Hoge winsten verklaren namelijk waarom de VOC zo geïnteresseerd was in de parelvisserij bij Aru. Allereerst zal worden gekeken naar de wijze waarop de Compagnie inkomsten haalde uit de parelvisserij bij Mannar. Vervolgens zal die situatie worden vergeleken met de situatie op Aru om aan te tonen waarom de pogingen om op Aru om inkomsten te halen uit parelvisserij tevergeefs waren.

3.2.1 De parelvangst bij Mannar

De parelvisserij tussen Sri Lanka en India was al van aanzienlijke omvang toen de VOC zich op Sri Lanka vestigde. In 1330 omschreef een Franse missionaris en reiziger Friar Jordanus gedurende zijn reis in India dat de visserij al erg succesvol was. Volgens hem werden maar liefst achtduizend boten uit Sri Lanka en India ingezet voor de parelvisserij.¹⁷² Dit aantal lijkt onwaarschijnlijk groot, maar laat wel de bedrijvigheid bij de parelbanken zien. De parelvisserij was voor de komst van de Portugezen voornamelijk onder controle van een moslimrijk genaamd Marakkar en het koninkrijk Venad. Het duiken naar parels werd door andere volken uitgevoerd, namelijk de Lebbais, een moslimgemeenschap met een lage status, en de Parravas, een grote vissersgemeenschap.¹⁷³

De Portugezen probeerden in het begin van de zestiende eeuw de controle over de parelvisserij over te nemen. Zij voerden oorlog met de moslimvolken door de parelvissersvloeden aan te vallen. Dit maakte het vissen naar parels onmogelijk, waardoor de volken economisch werden aangetast. De Parravas waren vervolgens bereid om te onderhandelen over een massabekering tot het christendom. Twintigduizend Paravanen bekeerden zich tot het katholieke geloof, waardoor zij onder het gezag van de katholieke kerk stonden. Dit betekende tegelijkertijd dat zij onder bescherming van de Portugezen stonden. De Portugezen namen de controle over en speelden samen met de Paravas in de tweede helft van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw een dominante rol.¹⁷⁴

---

¹⁷² S. Ravichandran, 'The Dutch Trade on the Pearl Fishery Coast', *Proceedings of the Indian History Congress* Vol. 73 (2012) 318–326, aldaar 318–319.

¹⁷³ S. Sabrahmanyam, 'Noble Harvest from the Sea: Managing the Pearl Fishery of Mannar, 1500-1925', in: S. Subrahmanyam en B. Stein ed., *Institutions and Economic Change in South Asia* (Dehli 1996) 106–134, aldaar 140–141.

¹⁷⁴ Sabrahmanyam, 'Noble Harvest from the Sea', 141.

Nadat de VOC de Portugezen uit Sri Lanka en de kust van India wist te verdrijven in 1658, sloot de VOC een overeenkomst met de rijken Madurai Nayaka en Marava Setupati.¹⁷⁵ Gedurende de totstandkoming van deze afspraken claimde de VOC, als opvolger van de Portugezen, dezelfde rechten als hen. Dit betekende dat de Compagnie zich bezighield met het beheren van de visserij in samenwerking met de Paravas. De parelbanken bevonden zich in het noorden en in het zuiden van de Golf van Mannar. Als er gevist werd in het noorden van de Golf, dan moest de VOC samenwerken met de rijken Madurai Nayaka en Marava Setupati, aangezien dit hun territorium was. Het zuiden van de Golf van Mannar was het territorium van de VOC, waardoor het vissen op deze plaats erg gunstig was voor de Compagnie.¹⁷⁶

In tabel 1 zijn de inkomsten uit de parelvisserij van de VOC te zien. De Compagnie haalde de meeste inkomsten uit de zogenoemde steengelden.¹⁷⁷ Dit waren belastingen die die duikers moesten betalen voor het gebruik van een van de belangrijkste hulpmiddelen voor het duiken naar parels, namelijk de duiksteen. Gedurende het duiken naar parels stond de duiker op een duiksteen die hem hielp om naar de zeebodem te zakken.¹⁷⁸ De Paravas en Lebbais waren net als in de zestiende eeuw de duikers. De hoogte van de belasting verschilde per duiker en was afhankelijk van de religieuze overtuiging van de duiker. De Compagnie maakte namelijk onderscheid in drie categorieën: christenen, moslims en heidenen. De christelijke duikers betaalden de minste belasting en de islamitische duikers betaalden de meeste belasting.¹⁷⁹ Wanneer er een duiker stierf gedurende het onderwater verzamelen van de oesters, werd de belasting verminderd: dit werd een *halfsteen* genoemd.¹⁸⁰

Het valt in de tabel op dat de inkomsten uit de parelvisserij erg fluctueerden. Allereerst verschilde de hoogte van de inkomsten bij iedere parelvangst. Dit is te verklaren omdat er soms werd gedoken in het territorium van de rijken Madurai Nayaka of Marava Setupati en dit leverde minder inkomsten op. Het gegeven dat de VOC niet met regelmaat inkomsten haalde uit de visserij, kwam omdat de VOC niet direct goede afspraken met de Madurai Nayakas had gemaakt. Zij claimden dat zij ook het recht hadden op de opbrengsten uit de visserij en hier was

---

¹⁷⁵ De rijken Madurai Nayaka en Marava Setupati waren op dat moment de rijken die dichtbij bepaalde parelbanken lagen in India.

¹⁷⁶ Sabrahmanyam, 'Noble Harvest from the Sea', 145.

¹⁷⁷ "Extract uyt de missive door den Commissaries-Generaal, Hendrick Adriaan van Reede, here van Mydrecht, etc., geschreven aan de vergaderingh van de seventiene uyt Tutucorin, in dato 16 January 1691," in Pieter van Dam, Beschryvinge van de Oostindische Compagnie, ed. F. W. Stapel (Den Haag 1932), 2.2; 412-33, aldaar 429.

¹⁷⁸ M.M.M Mahroof, 'Pearls in Sri Lankan History', *South Asian Studies* 8 (1992) 109-114, aldaar 109.

¹⁷⁹ Samuel Ostroff, *The beds of empire: Power and profit at the pearl fisheries of South India and Sri Lanka, c.1770-1840* (2016) 17.

¹⁸⁰ Sabrahmanyam, 'Noble Harvest from the Sea', 146.

de VOC het niet mee eens. Daarnaast waren ook de Paravas in het begin terughoudend in hun samenwerking met de VOC. Dit betekende dat zij vaak niet deelnamen aan de visserij, wat uiteraard resulteerde in minder inkomsten door belasting. De reden waarom deze volken niet wilden meewerken, was onder andere door het gewelddadig optreden van de VOC in deze gebieden. De Compagnie dwong haar rechten af door het voeren van verschillende oorlogen tegen deze rijken. Door deze oorlogen was het niet mogelijk om met regelmaat parels op te vissen.¹⁸¹

Ondanks het feit dat de tabel aantoont dat er soms wel tien jaar niet naar parels werd gevist, waren de opbrengsten als er wel werd gevist gelijk erg hoog. De inkomsten vertegenwoordigden een aanzienlijk deel van de inkomsten van het VOC-bestuur in Sri Lanka. Sterker nog, na de inkomsten uit kaneel stonden de inkomsten uit de parelvisserij op de tweede plaats.¹⁸² Naast de inkomsten die de Compagnie haalde uit de steengelden, werden de parels “sodanigh ingekogt, dat die hier [de Republiek] met de begeerde winst soude komen te renderen, als die wedereom soude verkost werden.”¹⁸³ De parels werden dus ingekocht en naar de Republiek gebracht om met winst te verkopen aan handelaren uit bijvoorbeeld Rusland of Italië.¹⁸⁴

Tabel 1 *Inkomsten van de VOC uit de parelvisserij bij Mannar (in florijnen), 1663-1708*

Jaar	Bedrag
1663	f 18.000
1666	f 64.000-68.000
1669	f 132.000
1690	f 73.000
1694	f 81.000
1698	f 28.000
1699	f 92.000
1708	f 117.000-119.000

Bron: S. Sabrahmanyam, ‘Noble Harvest from the Sea: Managing the Pearl Fishery of Mannar, 1500-1925’, in: S. Subrahmanyam en B. Stein ed., *Institutions and Economic Change in South Asia* (Dehli 1996) 106–134, aldaar 152.

¹⁸¹ Ibid., 146–147.

¹⁸² Ibid., 153.

¹⁸³ “Consideration omtrent de peerlen, waartoe by den eysch, in November 1683 gearresteert, wort gerefereert” in Pieter van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, ed. F. W. Stapel (Den Haag 1932), 1.2; 140-143, aldaar 140.

¹⁸⁴ Ibid.

3.2.2 De parels bij Aru

In tegenstelling tot de parelvisserij in de Golf van Mannar, was er voor de komst van de VOC op Aru nauwelijks bedrijvigheid bij de parelbanken. In 1660 vond, zoals gezegd, de ziekentrooster op Aru oesters met daarin enkele kleine parels. De bewoners uit dorpen in de buurt vertelden hem dat zij deze af en toe langs de oevers vonden.¹⁸⁵ Over het daadwerkelijk vissen naar parels werd niet gesproken, waaruit blijkt dat de inwoners van Aru alleen parels die zij langs de oevers vonden en verhandelden. Een inwoner liet de krankbezoeker een mooie grote parel zien die hij langs de oevers vond en wilde de parel ruilen voor zes of zeven meter *lijnwaet*¹⁸⁶. De VOC concludeerde hieruit, vermoedelijk door de lage prijs die de inwoner vroeg, dat de inwoners geen idee hadden hoe kostbaar deze parels waren.¹⁸⁷

De gehele parelvisserij bij Aru moest nog worden opgezet om daar uiteindelijk voordeel uit te kunnen halen. Gouverneur-generaal Joan Maetsuyker ging voortvarend te werk. Hij gaf naar aanleiding van de parelvondst door de ziekentrooster de opdracht aan het bestuur van Banda om te onderzoeken of er meer parels bij Aru konden worden verkregen.¹⁸⁸ Maetsuyker was erg uitgelaten over het nieuws. Het zou namelijk voor het gewest Banda zeer gunstig zijn als er naast de “costel[ijke] speceijen de nooten ende *macis*¹⁸⁹ daer vallende, mede noch die dierbaere zee groeijnselen waren voort te brengen.”¹⁹⁰ Hij wilde zoveel mogelijk profijt uit het gewest Banda halen. Door het, in de ogen van de VOC, succes van de productie van nootmuskaat en foelie op Banda in combinatie met de inkomsten uit de parelvisserij bij Sri Lanka, zag de gouverneur-generaal veel mogelijkheden om de parelvisserij bij Aru op te zetten.

Om de nieuwe handelsmogelijkheden te onderzoeken, vertrok de onderkoopman Gabriel Nacken met het schip *Walcheren* in 1661 naar Aru. De resultaten van deze expeditie waren echter teleurstellend. De oorzaak hiervan was de oorlog tussen Oost- en West-Aru. Deze oorlog zorgde ervoor dat de West-Arunese bondgenoten van de VOC vaak in gevecht waren. Hierdoor waren zij niet volledig bereid om de Compagnie te helpen met haar zoektocht naar de parels. Toen Nacken aankwam in Wokam, waren veel inwoners in Oost-Aru om daar wraak te nemen op het dorp Baletan. De inwoners van Baletan waren schuldig aan het platbranden en

---

¹⁸⁵ Coolhaas ed., *Generale Missiven* Vol. III: 1655-1674, 316.

¹⁸⁶ Fijn linnen.

¹⁸⁷ Coolhaas ed., *Generale Missiven* Vol. III: 1655-1674, 316.

¹⁸⁸ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 885, f. 7, brief van de gouverneur-generaal en raden in Batavia aan het bestuur op Banda, 27 januari 1661,

¹⁸⁹ Foelie.

¹⁹⁰ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 885, f. 7, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 27 januari 1661.

ruïneren van dorpen in West-Aru. Bovendien hadden zij de radja¹⁹¹ van Maikoor ontvoerd. De wraakactie mislukte en de Wokammers vroegen na hun terugkomst aan Gabriel Nacken of de VOC hen wilde helpen tijdens een tweede poging tot vergelding. Hier ging Gabriel Nacken mee akkoord, waarna acht tot tien VOC-dienaren samen met de Wokammers naar het oosten van Aru vertrokken.¹⁹²

Na de tweede poging tot represaille zorgde de VOC ook voor bemiddeling tussen Oosten en West-Aru om vrede tussen beide partijen te bewerkstelligen. Dit deed de VOC uit eigenbelang, want de parelbanken bevonden zich ten oosten van Aru waardoor ten tijde van vrede deze banken konden worden bezocht. Toen de Wokammers, inwoners uit omliggende dorpen en de VOC-dienaren met ongeveer zeshonderd man met 44 schepen bij het dorp Baletan aankwamen, konden zij nog niet direct Baletan betreden. Het dorp kon alleen via hoge klippen worden bereikt en dit was alleen mogelijk tijdens vloed. Na enkele uren wachten werd Baletan in brand gestoken en vernield. De brute overheersing van Baletan zorgde bij andere dorpen in het oosten voor angst, waardoor velen van hen op de vlucht sloegen. De gevangengenomen broer van de radja van Maikoor werd vrijgelaten, waarbij verzocht werd dat de VOC geen oorlog meer zou voeren tegen hen. Bovendien beloofden zij aan de inwoners van de dorpen in het westen van Aru om hen niet meer te beroven en te plunderen. Een maand later organiseerde Gabriel Nacken een bijeenkomst op het eiland Mariri, waarbij de vrede werd bevestigd met een eerdergenoemde eed genaamd *matacao*.¹⁹³

Na het sluiten van vrede was het voor Nacken mogelijk om onderzoek te doen naar de parelbanken bij de oostelijk gelegen eilanden van Aru. Hij liet zich met drie schepen van Wokam naar het dorp Krei en het eiland Workai brengen. Hier kreeg hij echter niet veel nuttige informatie van de inwoners. Er heerste namelijk een epidemie op deze eilanden, waardoor tweeduizend inwoners waren gestorven. Ook durfden de inwoners door de oorlog nooit met laag water op zoek te gaan naar parels met het risico te worden aangevallen. Nacken wilde vervolgens naar het eiland Woor¹⁹⁴ varen, maar dit lukte niet door tegenwind. Uiteindelijk keerde hij terug naar Banda zonder nieuwe informatie over de parelbanken. Hij concludeerde dat hij gedurende deze hele expeditie geen goed onderzoek had kunnen doen, waardoor het bestuur op Banda besloot om deze tocht nog een keer te maken.¹⁹⁵

---

¹⁹¹ Titel van een in status hoog dorpshoofd. Zie: Kooijmans, *VOC-glossarium*.

¹⁹² J.A. van der Chrijs, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlands-India. Anno 1661* (Den Haag 1889) 302.

¹⁹³ *Ibid.*, 303.

¹⁹⁴ Eiland gelegen aan de oostzijde van Aru. Niet bekend welk hedendaags dorp dit is.

¹⁹⁵ Chrijs, *Dagh-Register ghouden int Casteel Batavia. Anno 1661*, 303.

De tocht van Gabriel Nacken is een veel besproken onderwerp in de correspondentie van de VOC tussen de gouverneur-generaal en de Heren XVII, en de gouverneur-generaal en het bestuur van Banda. Joan Maetsuyker bleef ondanks de mislukte tocht van Nacken hoopvol dat er iets waardevols aanwezig moest zijn op de eilanden rondom Banda, waardoor hij nog een keer de opdracht gaf om alle eilanden grondig te onderzoeken. Bovendien moest worden vastgesteld dat geen andere Europese landen, met name Engeland, aanspraak zouden maken op de betreffende eilanden. Dit moest de VOC ook duidelijk communiceren aan de inwoners van de eilanden.¹⁹⁶ Het lijkt erop dat de VOC hier enigszins zenuwachtig werd van het idee dat het andere Europese landen wel zou lukken om een nieuw waardevol product te ontdekken. Alle eilanden dienden hierdoor nog goed onderzocht te worden om eventuele concurrentie voor te zijn.

Al na een jaar zwakte het enthousiasme van Maetsuyker af en werd hij realistisch over de kosten die deze expedities met zich meebrachten. In 1662 schreef Maetsuyker aan het bestuur van Banda dat de enkele parels waar de VOC aan kon komen de kosten nooit konden dekken.¹⁹⁷ Het bestuur besefte dat de pogingen om profijt te halen uit de parelvangst veel geld kostten, waardoor de tweede geplande expeditie niet door ging. In plaats daarvan kreeg de schoolmeester een extra taak waarbij hij moest proberen meer kennis te vergaren over de parels.¹⁹⁸ Naast het probleem van de kosten was de gouverneur van Banda, Johan van Dam, sceptisch over de goede bedoelingen van de Arunezen. Hij meende dat de Arunezen de VOC nodig hadden voor een gevecht tegen hun vijanden in het oosten en dat zij vervolgens de Compagnie niet hielpen met de zoektocht naar de parels. Zij wilden namelijk, volgens Van Dam, dat de parels, in kleine hoeveelheden, gekocht en verkocht werden door particuliere handelaren in plaats van de VOC.¹⁹⁹

Het feit dat er zich nabij Aru verschillende parelbanken bevonden en dat er al enkele parels in omloop waren die langs de oevers door bewoners waren gevonden, was ook de Makassaren ter ore gekomen. In 1663 voeren verschillende Makassarse schepen naar Oost-Aru en, tot verontwaardiging van de aanwezige schoolmeester Joost de Haean, “aldaer de

---

¹⁹⁶ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 885, f. 599-600, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 19 november 1661.

¹⁹⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr 886, f. 575, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 21 november 1662.

¹⁹⁸ Ibid.

¹⁹⁹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1238, f. 54-55, Generale missiven van de gouverneur-generaal en raad aan de Heren XVII, 26 december 1662.

peerlen opkochten en geheel Arou tegen ons opruide.”²⁰⁰ De schoolmeester had zelf ook nog twee tochten naar het oosten gemaakt. Zijn eerste reis leverde echter geen nieuwe informatie op en de tweede reis moest halverwege worden afgeblazen. Vermoedelijk kwam dit door de opnieuw opblazende oorlog. Wokam, en dus ook de Compagnie, werd vervolgens aangevallen door de inwoners uit Oost-Aru met tweehonderd vijandige schepen.²⁰¹ De inwoners uit Wokam en de VOC-dienaren sloegen de aanval af, maar de schoolmeester Joost de Haen concludeerde dat de parelvangst voorlopig geen succes kon worden door de oorlog. Daarnaast was het ook voor de dienaren van de Compagnie op Aru niet veilig om op onderzoek uit te gaan.²⁰²

Doordat de Makassarers ook op de hoogte waren van de handelsmogelijkheden die de parelbanken konden bieden, vormden zij een bedreiging voor de VOC. De Compagnie was bang dat het hen eerder zou lukken om toegang te krijgen tot de parelbanken. Vrede tussen Oost- en West-Aru was essentieel, want de parelbanken lagen ten oosten van Aru waardoor de Compagnie de inwoners uit het oosten nodig had om van hen toestemming te krijgen om onderzoek te kunnen doen bij de dieper gelegen parelbanken. Daarnaast was in 1663 ook Wokam aangevallen en dit was de plaats waar de VOC-dienaren verbleven. Hierdoor was voor de veiligheid van de VOC-post vrede ook belangrijk.²⁰³ De VOC gaf niet op en bleef proberen om toegang te krijgen tot de parelbanken. Uiteindelijk lukte het de schoolmeester Joost de Haen in 1664 toch om toegang te krijgen tot de parelbanken. Hij verzamelde in een korte tijd drie *grein*²⁰⁴ in ondiep water. Dit gaf de gouverneur-generaal Joan Maetsuyker hoop dat een rijke parelvangst mogelijk was.²⁰⁵

Maetsuyker en de raad van Indië gaven het bestuur van Banda direct informatie over de manier waarop in de Golf van Mannar parels werden verzameld. Naast de verschillende volken in India die de parels daar opdoken tegen de betaling van belasting, liet de VOC ook tot slaaf gemaakten duiken naar parels. Dit blijkt uit het feit dat een VOC-dienaar in Sri Lanka drie slaafgemaakten bezat die ook de behendigheid van het parelduiken beheersten. Maetsuyker wilde deze drie slaafgemaakten naar Aru sturen, omdat zij de oesters konden opduiken en

---

²⁰⁰ J.A. van der Chrijs, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlands-India. Anno 1663* (Den Haag 1891) 476.

²⁰¹ Ibid.; NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 887, f. 609, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 16 november 1663.

²⁰² Ibid.

²⁰³ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 887, f. 609-610, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 16 november 1663.

²⁰⁴ Gewichtseenheid voor edele metalen of edelgesteenten, waarvoor men oorspronkelijk graankorrels gebruikte. 1 karaat bestond uit 12 grein. Zie: Kooijmans, *VOC-glossarium*.

²⁰⁵ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 888, f. 621, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 16 november 1663.

wisten hoe de oesters moesten worden opengemaakt. Om deze plannen uit te kunnen voeren, moest er vrienden gemaakt worden met inwoners uit Watelij en Krei in het oosten van Aru. De parelbanken waar de schoolmeester de parels vandaan wist te halen, bevonden zich nabij deze plaatsen. De VOC-dienaren moesten dit proberen door middel van het geven van cadeaus aan de inwoners. Naast het plan om duikers de parelbanken in diepere wateren te laten onderzoeken, moesten de VOC-dienaren alvast alle parels die in omloop waren opkopen voor de prijs van anderhalf rijksdaalder per parel.²⁰⁶ De gouverneur-generaal liep hier, net als na een eerdere vondst van een parel, hard van stapel. Volgens hem was nu het idee van een monopolie op parelhandel binnen handbereik. Het zou ook gunstig zijn dat zij alvast alle parels op Aru tot hun beschikking hadden, zodat er geen sprake was van concurrentie. Hierdoor konden zij zelf de verkoopprijs van de parels bepalen. Bovendien zorgden de Makassarers een jaar eerder voor onrust op Aru door alle parels op te kopen en dit wilde de gouverneur-generaal niet nog een keer laten gebeuren.

Na de hoopvolle berichtgeving van de gouverneur-generaal en raden, vielen de resultaten in 1665, 1666 en 1667 erg tegen. In 1665 vertrok het schip genaamd *Walingen* naar Aru voor de parelvangst, maar het schip keerde zonder parels terug.²⁰⁷ De gouverneur van Banda meende “dat men die saeck van nu aff aen wel uijt de zin mag stellen.”²⁰⁸ Een van de oorzaken was het probleem dat er geen duikers waren die in diep water konden duiken. Het plan om tot slaaf gemaakte mensen uit Sri Lanka te laten overkomen, was afgeblazen. Zij waren nodig op Sri Lanka. De Compagnie heeft nog geprobeerd om duikers te zoeken op Kai en Aru, maar geen inwoner was behendig genoeg om in diep water naar parels te duiken.²⁰⁹ Na 1667 hield de berichtgeving over parels op Aru vrijwel op ondanks het feit dat de gouverneur-generaal enkele jaren eerder nog vastberaden was om een parelvangst op Aru op te zetten. Waarschijnlijk lag nu de focus meer op de oorlog die in 1666 tegen Makassar werd gevoerd. Makassar claimde immers dat Aru in hun invloedssfeer lag, waardoor een verovering van Makassar door de VOC dat probleem misschien ook zou oplossen.

Het is de VOC dus niet gelukt om een parelvisserij op te zetten waarbij parelduikers in diep water de oesters opdoken. Daarnaast lukte het de Compagnie ook niet om de parels te

---

²⁰⁶ Ibid., f. 622.

²⁰⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 889, f. 551, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 12 oktober 1665,

²⁰⁸ J.A. van der Chrijs, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1665* (Den Haag 1894) 122; Coolhaas ed., *Generale Missiven* Vol. III: 1655-1674, 484.

²⁰⁹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1255, f. 41, generale missiven van de gouverneur-generaal en raad aan de Heren XVII, 25 januari 1665.

kopen van de inwoners uit Oost-Aru, die de parels langs de oevers en uit ondiep water haalden. Een reden dat de Compagnie ook deze parels niet wist te bemachtigen, was dat zij bevriend was met de vijanden van inwoners uit Oost-Aru. Al eerder werden de Makkasaren genoemd als opkopers van de parels, maar naast de Makkasaren kwam de VOC er in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw achter, dat ook vrijhandelaars de parels kochten. Soms brachten zij de parels naar Wokam om aan de Compagnie te verkopen, maar vaak ook niet.²¹⁰ De VOC was hier absoluut niet tevreden over. Zij wilden liever niet uit de tweede hand parels kopen en zij waren hierdoor ook afhankelijk van de vrijhandelaren. Hoeveel parels de Compagnie uiteindelijk tot haar beschikking had, is niet bekend. De bronnen in het archief ontbreken of het aantal was zo gering, dat het nooit is opgeschreven.

Het is begrijpelijk dat de Compagnie, gezien de inkomsten uit de parelvisserij in de Golf van Mannar, hunkerde naar inkomsten uit parels die bij Aru konden worden opgedoken. De situatie op Aru was echter niet te vergelijken met de parelvangst bij Mannar. Op Aru vond er nog geen parelvisserij plaats waar de VOC gemakkelijk gebruik van kon maken. Ondanks dat de Compagnie probeerde om zelf onderzoek te doen naar de parelbanken en duikers probeerde te regelen, lukte het niet om aan parels op Aru te komen. Uit de correspondentie tussen de gouverneur-generaal en de Heren XVII en de gouverneur van Banda blijkt, dat Maetsuyker zijn tanden vastbeet in deze mogelijkheid tot parelvangst. In de jaren zeventig en tachtig van de zeventiende eeuw waren toen Rijcklof van Goens en vervolgens Cornelis Speelman gouverneur-generaal. Onder hun bewind kregen de VOC-dienaren op Aru nog enkele keren de opdracht om te kijken of ze parels konden kopen van de inwoners uit het oosten, maar dit had geen hoge prioriteit meer. Daarnaast kwam het in die periode niet meer ter sprake in de correspondentie tussen de gouverneurs-generaal en de Heren XVII.

3.3 Slavenhandel en slavernij

Uit literatuur over slavernij blijkt dat in de Indonesische archipel veel mensen in het noordelijke en oostelijke deel van de eilandengroep tot slaaf werden gemaakt. In gebieden met een zwakke bestuurlijke structuur ontstonden vaak interne conflicten waar oorlogvoering en slavenroof het gevolg van waren.²¹¹ Matthias van Rossum stelt dat veel mensen tot slaaf werden gemaakt op

---

²¹⁰ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8035, f. 87, brief van ziekentrooster Jacob Croesen van Maars in Wokam aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll, 28 februari 1682; NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 7661, f. 87, brief van Jacob Cortsen en Zacharias Mattijsen in Wokam aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll.

²¹¹ R. Raben, 'Cities and the slave trade in early-modern Southeast Asia', in: P. Boomgaard, D. Kooiman en H. Schulte Nordholt ed., *Linking Destinies. Trade, towns and kin in Asian history* (Leiden 2008) 119-140, aldaar 132.

Bali, Sulawesi en kleinere eilanden.²¹² Wat betreft de slavernij op de Banda-eilanden, blijkt dat een deel van de tot slaaf gemaakte mensen afkomstig waren uit de Aru-eilanden. Vincent Loth stelt dat “after the final subjugation of Banda in 1621, slaves were imported from Gujerat, Malabar, Coromandel, the Malay peninsula, Java, Borneo, coastal China, Bouton, several parts of Maluku, Kai, and Aru.”²¹³ Philip Winn en Victor Loth beweren ook dat Aru bijdroeg aan het exporteren van mensen in slavernij.²¹⁴ Ondanks het gegeven dat tot slaaf gemaakten dus onder andere uit de Aru-eilanden kwamen, is verder weinig bekend over de omvang van de slavenhandel en hoe dit in zijn werk ging. In deze paragraaf wordt eerst achterhaald op welke manier deze mensen uit Aru op Banda terecht kwamen en waarom zij naar Banda werden gebracht. Vervolgens zal aan de hand van een inspectierapport uit 1694 worden gekeken hoe groot het aantal tot slaaf gemaakte Arunezen was.

3.3.1 *Slavenhandel van Aru naar Banda*

Gedurende de verkenningsreizen van Adriaan Dorstman in 1645 en 1646 was het voor de Compagnie bekend dat op Aru slaafgemaakten verkrijgbaar waren. Dorstman kreeg toen al de instructie van de gouverneur-generaal om hen te kopen voor een prijs van achttien realen per persoon. De tot slaaf gemaakte Arunezen zouden in Batavia namelijk goed van pas komen om timmerwerk te voltooien.²¹⁵ In 1658 brachten Arunese handelaren ook enkele mensen in slavernij naar Banda om daar te verkopen. Deze brachten zij met zich mee naast allerlei handelswaar, omdat zij een afzetmarkt voor de tot slaaf gemaakte mensen zochten. In 1661 vertrok Gabriel Nacken naar Aru om onderzoek te doen naar de mogelijkheden van de parelvisserij, maar het lukte hem niet om bij de parelbanken te komen. Desondanks keerde hij niet met lege handen terug naar Banda. Hij nam namelijk elf tot slaaf gemaakte Arunezen mee naar de Banda-eilanden.²¹⁶ In hetzelfde jaar besproken de gouverneur-generaal en gouverneur op Banda de mogelijkheid of deze Arunezen gebruikt zouden kunnen worden op de perken op Banda. Er werd toen nog getwijfeld of zij goed om konden gaan met Bandanezen en andere

---

²¹² Matthias van Rossum, “‘Vervloekte goudzugt’: De VOC, slavenhandel en slavernij in Azië”, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12 (2015) 29–57, aldaar 35.

²¹³ Loth, ‘Pioneers and the perkeniers’, 25.

²¹⁴ Phillip Winn, ‘Slavery and cultural creativity in the Banda Islands’, *Journal of southeast Asian Studies* 41 (2010) 365–389, aldaar 370.

²¹⁵ Heeres, ‘Documenten betreffende de ontdekkingsstochten van Adriaan Dorstman. Deel 2’, 620.

²¹⁶ Chrijs, *Dagh-Register ghouden int Casteel Batavia. Anno 1661*, 302.

mensen in slavernij op Banda. Uit de aantallen die aan het eind van deze paragraaf worden gepresenteerd, blijkt dat dit geen belemmering was.²¹⁷

Ziekentrooster Daniël Nieuwkerk kreeg in 1670 de instructie van de gouverneur van Banda om slaafgemaakten aan te schaffen. Nieuwkerk kreeg de instructie, maar de aanwezige korporaal diende zich daar volgens de gouverneur mee bezig te houden. De korporaal moest kijken wie slaven en schildpadschilden te koop aanboden. Deze moesten worden geruild met verschillende handelsproducten, zoals gongen, Tonkinse rijstkommen, Japanse *pirings*,²¹⁸ Perzische kommen, *krijmaatse bultjens*,²¹⁹ Tambokse zwaarden, kustkoraal en glazen armringen. Dit waren producten die inwoners van Aru graag wilden hebben in ruil voor de geroofde Arunezen. De Compagnie stuurde daarom deze handelsgoederen regelmatig naar Aru.²²⁰

Hoewel de mogelijkheid tot parelvisserij op Aru werd belemmerd door de oorlog tussen Oost- en West-Aru, bevorderde deze oorlog juist de mogelijkheid om slaafgemaakte Arunezen te bemachtigen:

*D'oosterlingen leeven meest op de roof van slaven, die zij dan verkopen, want vanselfs en heeft het landt geen slaven, maar komen door den oorlogh, want die in den oorlogh gevangen wert is slaave, ende dat sijn degeene die se dan verkoopen.*²²¹

De Arunezen werden dus door andere Arunezen geroofd, gevangengenomen en tot slaaf gemaakt. Dit komt overeen met de literatuur waarin wordt gesteld dat marginale volken in het oosten van de Indische archipel door oorlog met elkaar geroofd en tot slaaf werden gemaakt. De VOC had deze mensen niet alleen nodig om op de perken op Banda te werken. Ook moesten op Banda in de jaren zeventig de fortificaties worden versterkt en waren slaafgemaakten nodig om dit werk uit te voeren. Om de tot slaafgemaakten zo goedkoop mogelijk te verkrijgen, stuurde de gouverneur van Banda in de Maleise taal aan alle dorpschouwen van Aru een brief,

---

²¹⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 885, f. 7, brief van de gouverneur-generaal en raad van Indië in Batavia aan het bestuur van Banda, 27 januari 1661.

²¹⁸ Japanse borden.

²¹⁹ Niet bekend wat hiermee werd bedoeld.

²²⁰ Niemeijer, End en Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda* Deel 3, 221.

²²¹ *Ibid.*, 222.; NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1275, f. 379-380, beschrijving van het land Aru, 20 maart 1670.

met het verzoek of de Compagnie alle beschikbare Arunezen in slavernij op de markt mochten kopen tegen een vaste en lage prijs.²²²

Het was voor de VOC niet altijd even gemakkelijk om geroofde Arunezen te verkrijgen. Ten eerste kwam het voor dat zij ontsnapten. Als voorzorgsmaatregel kregen de VOC-dienaren op Aru uit Banda in 1676 stevige beugels met sloten opgestuurd om individuele en groepen slaven te ketenen, maar het lukte sommige tot slaaf gemaakte mensen toch nog om te vluchten.²²³ Omdat dit de verantwoordelijkheid van de sergeant en korporaal was, dienden zij ook zelf de tot slaaf gemaakte mensen opnieuw te bemachtigen en deze op eigen kosten te kopen op de markt.²²⁴ Het kwam ook voor dat de Arunezen die op Banda in slavernij werkten, wisten te ontsnappen en terugkeerden naar Aru. Het was aan de VOC-dienaren op Aru de taak om deze mensen opnieuw gevangen te nemen.²²⁵ Ten tweede accepteerden Arunese handelaren niet altijd de handelswaar waarmee de VOC de Arunezen wilden ruilen. In juli 1681 verzocht korporaal Jacob Cornelisse op Wokam om extra Guinees en Banda's *lijnwaet*, want de handelaren wilden de geroofde Arunezen niet alleen ruilen voor gommen.²²⁶

Als laatste was het voor de Compagnie ook moeilijk om aan tot slaaf gemaakte Arunezen te komen, omdat vrijhandelaren naar Oost-Aru kwamen en daar niet alleen alle parels kochten, maar ook alle tot slaaf gemaakte mensen. Hierdoor had de Compagnie geen kans om de Arunezen in slavernij te kopen. Zo klaagde de VOC-dienaar op Aru in 1682 dat het “coopen van slaven, off perlen, hier niet deghsaam soude toe gaan, en dat in tegen deel deselve aan particulier hier soudent verkogt werden. [...] Geduerende de tijd dat ik op 't eilandt arou geweest ben noch niet een slaef of peerlen gebragt sijn om te verhandelen voor de E[dele] Comp[agnie].”²²⁷

In brieven van de VOC-dienaren in Wokam werd vanaf 1676 steeds vaker gemeld dat zij rond de vijf tot slaaf gemaakte Arunezen naar Banda stuurden.²²⁸ De reden hiervoor was dat de

---

²²² Ibid., 224.; NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1275, f. 382-384, brief van gouverneur Anthonio Hurdt aan de dorpschoude van Aru, 20 maart 1670.

²²³ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1320, f. 65, instructie voor sergeant Dildof Claessen van de provisionele gouverneur van Banda Maarten Roos, 25 maart 1676.

²²⁴ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 7661, f. 111, brief van de gouverneur van Banda Willem van Zijll aan de sergeant en ziektrooster op Aru, 21 januari, 1683.

²²⁵ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8035, f. 166, instructie voor de koopman Johannes de Hartogh en onderkoopman Andries Boudewijns die een reis maakten naar onder andere Aru, 5 juni 1681.

²²⁶ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8035, f. 102, brief aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll van de korporaal Jacob Cornelisse in Wokam, juli 1681.

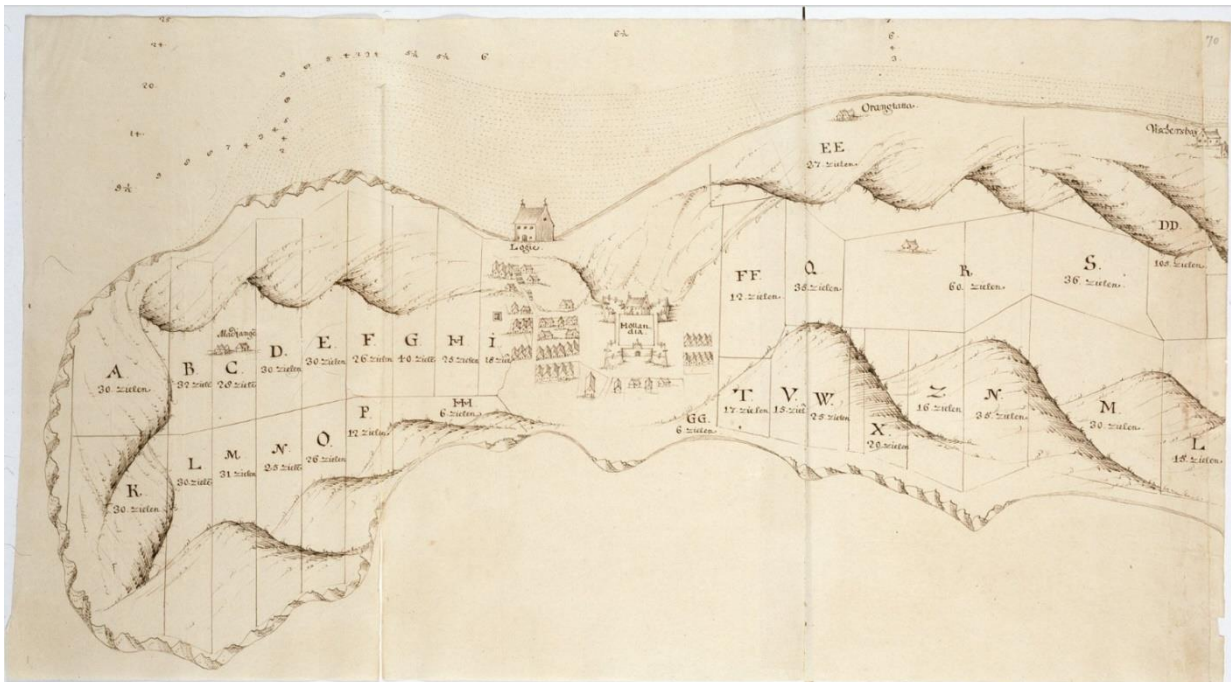
²²⁷ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8035, f. 89, brief geschreven aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll van de ziektrooster op Aru genaamd Zacharias Matthijszoon, 28 februari 1682.

²²⁸ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1320, f. 65, instructie voor sergeant Dildof Claessen van de provisionele gouverneur van Banda Maarten Roos, 25 maart 1676.

gouverneur van Banda erg tevreden was over de Arunezen en wenste “van dat slagh van volck meerder getal konden bekomen.”²²⁹ De geroofde Arunezen werden geruild voor handelswaar met de waarde van 25 rijksdaalders per persoon. Naast het feit dat de VOC de Arunezen in slavernij ruilde op de markt, wist de Compagnie in 1688 ook een afspraak te maken met enkele dorpshoofden van Aru. Zij spraken met elkaar af dat inwoners die werden beschuldigd voor tovenarij en hekserij niet vermoord zouden worden, maar dat zij tot slaaf werden gemaakt en aan de VOC werden meegegeven om op Banda te werken.²³⁰ Dit was voor de Compagnie een gunstige bijkomstigheid, omdat zij de tot tovenaars veroordeelden zonder enige betaling aan de Arunezen tot slaaf konden maken en op Banda lieten werken.

3.3.2 Het perkeniersstelsel op Banda

Nadat de VOC in 1621 onder leiding van gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen op gruwelijke wijze de Banda-eilanden veroverde, werd het perkeniersstelsel opgezet. Dit stelsel werd ingevoerd voor de productie van nootmuskaat en foelie waarbij tot slaaf gemaakte Aziaten werkten op plantages, ook wel perken genoemd. Deze perken waren meestal in het bezit van Europeanen, genaamd perkeniers. De perkeniers kregen een perk toegewezen, waarbij de

Afbeelding 5. Overzicht van de perken in Lonthor op het eiland Banda Besar. Anoniem, 1635 *Bron*: Badische Landesbibliothek, K 477 f. 69-70.

²²⁹ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 7661, f. 111, brief van de gouverneur van Banda Willem van Zijll aan de sergeant en ziekentrooster op Aru, 21 januari 1683.

²³⁰ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 8039, f. 209-210, brief geschreven aan de gouverneur van Banda Willem van Zijll van de VOC-dienaar Jan Buston op Aru, 8 mei 1688.

grootte van het perk met de term *zielen* werd aangeduid. Het aantal *zielen* gaf aan hoeveel slaafgemaakten nodig waren om nootmuskaat en foelie te kunnen produceren aan de hand van het aantal bomen op de plantage.²³¹ In totaal werden de Banda-eilanden in zeventig perken verdeeld van ongeveer twintig tot dertig *zielen* groot. De perkeniers kregen het aantal tot slaaf gemaakte mensen toegewezen die nodig waren om de foelie en nootmuskaat te produceren en moesten hen ook onderhouden. Het was de bedoeling dat alle opbrengsten werden verkocht aan de VOC voor een vaste prijs. Van dit geld konden perkeniers eten, kleren en nieuwe tot slaaf gemaakten kopen om hun perk te onderhouden.²³²

De Bandanezen die de volkerenmoord overleefden, werden tot slaaf gemaakt en te werk gesteld op de perken. Zij wisten hoe de foelie en nootmuskaat geproduceerd moest worden en leerden dit de anderen. De slaafgemaakten onderhielden de tuinen en plukten de vruchten van de bomen. De zaadmantels van de muskaatnoot, de foelie, werden enkele weken in de zon gedroogd, waarna de foelie de gewenste kleur had. De productie van noten was veel uitgebreider. Deze moesten eerst maanden worden gerookt, waarna de noten werden gepeld. De kernen moesten vervolgens nog enige tijd in een kalkmengsel zweten en tot slot worden gedroogd. Uiteindelijk werd de foelie en nootmuskaat op kwaliteit gesorteerd.²³³ Op afbeelding 5 zijn de perken in Lonthor te zien op het eiland Banda Besar. De perken zijn op alfabet ingedeeld en onder de letters staat het aantal *zielen* vermeld dat nodig was om alle foelie en nootmuskaat in het desbetreffende perk te produceren.

Om de gesteldheid van de perken te controleren, gaf gouverneur Balthasar Coyet in 1694 opdracht aan vier VOC-dienaren om alle perken op Banda te inspecteren. Koopman Isaaq Weijns, onderkoopman Jacob Groot, boekhouder Joan Pompe en opperboswachter Joan van Hoorn maakten een rapport op van alle slaafgemaakten die op dat moment werkten op de perken.²³⁴ Het rapport bestaat uit een opsomming van alle plaatsen met perken op Banda. Per perk werd omschreven uit hoeveel zielen deze diende te bestaan en hoeveel slaven of lijfeigenen²³⁵ daadwerkelijk op het desbetreffende perk te werk werden gesteld. Alle tot slaaf

---

²³¹ Winn, 'Slavery and cultural creativity in the Banda Islands', 366.

²³² Loth, 'Pioneers and the perkeniers', 26.

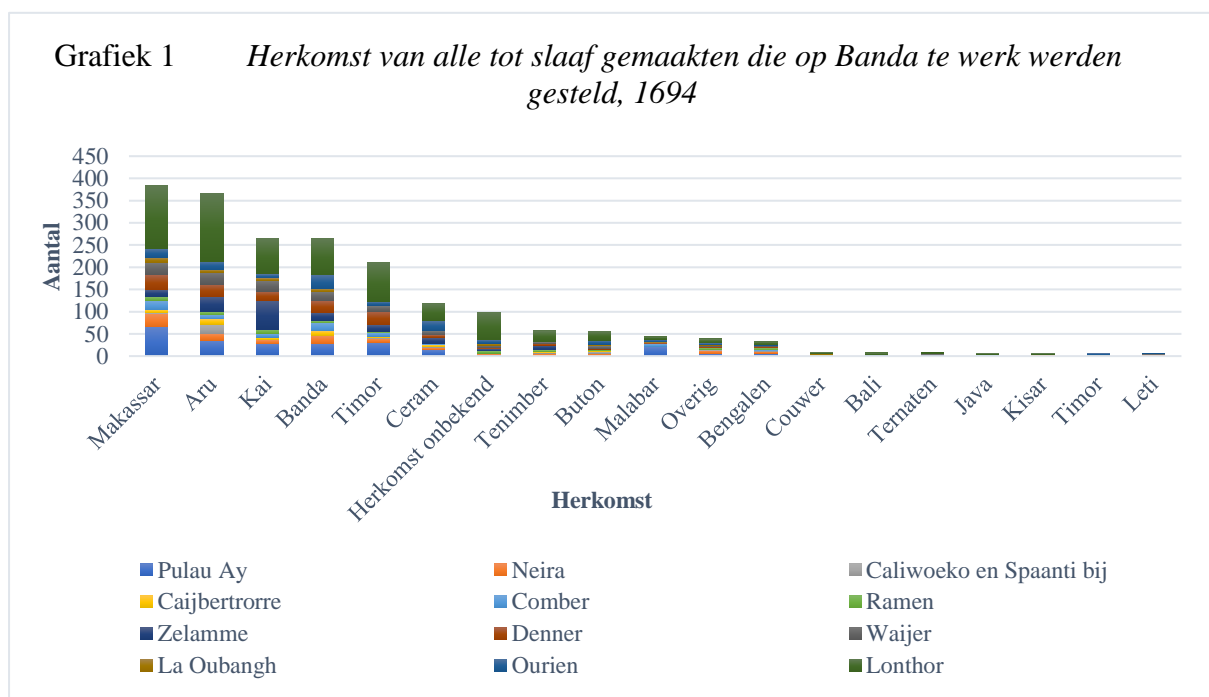
²³³ Jacobs, *Koopman in Azië*, 25.

²³⁴ NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1551, f. 248-304, aldaar f. 248, rapport over de perken op Banda voor de provisionele gouverneur van Banda Balthasar Coyet, 1694.

²³⁵ In het inspectierapport noemt de VOC de termen slaven en lijfeigenen. Een lijfeigene wordt algemeen beschouwd als iemand die verbonden is aan een bepaald stuk land, waarbij een slaaf wordt gezien als iemand die verbonden is aan een eigenaar. Een lijfeigene mag in veel gevallen ook een gezin stichten en een slaaf niet. Uit het document blijkt echter dat de VOC-dienaren de termen door elkaar gebruikten. In de opsomming van de mensen die moesten werken op een perk noemden zij hen vaak lijfeigenen. In de beschrijving van het desbetreffende perk die ook werd gegeven in het inspectierapport noemden zij de mensen die werkten op de perken echter slaven.

gemaakten werden met naam, herkomst en leeftijd genoemd. Het rapport eindigde met een overzicht met het tekort of overschot aan slaafgemaakten per perkenier. Dit rapport is een van de weinige stukken waarbij een totaaloverzicht van alle perken, slaafgemaakten, en perkeniers worden gepresenteerd.²³⁶ De gegevens geven een zeer uitgebreid beeld over de aantallen en plaatsen van herkomst van de mensen die te werk werden gesteld op Banda.

In grafiek 1 en tabel 2 (tabel 2 bevindt zich in de bijlagen) zijn de resultaten weergegeven, waarbij de plaatsen van herkomst van de tot slaaf gemaakten centraal staan. In totaal moesten in 1694 1985 mensen in slavernij arbeid verrichten op alle perken in twaalf verschillende plaatsen op Banda. De eilanden met de geïnspecteerde perken waren op dat moment Pulau Ay, Banda Neira en Banda Besar. Banda Besar was is het grootste eiland van Banda en op dit eiland lagen de plaatsen genaamd Caliwoeko en Spaanti bij, Caijbertrorre, Comber, Ramen, Zelamme, Denner, Waijer, La Oubangh, Ourien en Lonthor. De plaatsen van herkomst van de slaafgemaakten waren zeer divers: zij kwamen uit maar liefs 29 verschillende

Bron: NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1551, f. 248-304, rapport over de perken op Banda voor de provisionele gouverneur van Banda Balthasar Coyet, 1694.

Hieruit blijkt dat in het geval van Banda de VOC geen onderscheid maakte tussen de term slaaf en lijfeigene. Phillip Winn bevestigt het feit dat de situatie op Banda een uitzondering vormde op de slavernijssystemen in de rest van Azië, wat gezien kan worden als een systeem met lijfeigenen. Op Banda was echter sprake van grootschalige plantageslavernij, vergelijkbaar met de plantagesystemen die de Europese mogendheden hanteerden in de Nieuwe Wereld. Dit verklaart de verwarring in termen voor de VOC. Zie: Winn, 'Slavery and cultural creativity in the Banda Islands' 365.

²³⁶ In het Nationaal Archief bevinden zich meerdere inspectierapporten van de perken op Banda, maar daarin werden niet alle tot slaaf gemaakten werden opgesomd. In 1698 (NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1608, f. 185-235) is er opnieuw een zeer uitgebreid rapport opgemaakt van de perken waar ook alle tot slaaf gemaakten werden opgesomd, maar deze valt niet binnen de onderzoeksperiode van deze scriptie.

gebieden verspreid over heel Zuidoost-Azië. Naast de genoemde plaatsen van herkomst in de tabel en grafiek, zijn onder de categorie overig de gebieden opgenomen waar vijf of minder mensen vandaan kwamen. Onder deze categorie vallen Ambon, Sri Lanka, Moa, Gorom, Madagaskar, Batavia, Babber, Damme, Nila, Besar en Angola.

Het is duidelijk zichtbaar dat de Aru-eilanden een zeer belangrijke rol speelden in het aanbod van slaafgemaakten. Één op de vijf tot slaaf gemaakten op Banda kwam uit Aru. Dit waren in totaal 366 mensen. Dit betekent dat Aru van groot belang was voor de VOC en de productie van nootmuskaat en foelie. De gegevens geven slechts een indicatie, want het is niet bekend wanneer de geroofde Arunezen naar Banda werden gebracht om daar op de perken te werken. Gezien het ging om roof die voortkwam uit oorlog en de oorlog op Aru de hele tweede helft van de zeventiende eeuw woedde, is het waarschijnlijk dat juist gedurende deze periode ook mensen werden geroofd en naar Banda werden gebracht. Het is opvallend dat in de correspondentie tussen de VOC-dienaren op Aru en de gouverneur van Banda pas vanaf de jaren 80 regelmatig werd gecommuniceerd over het kopen en zenden van geroofde Arunezen naar Banda. Een verklaring hiervoor is dat niet alleen het gouvernement van Banda de tot slaaf gemaakten kocht, ook perkeniers en vrijhandelaren voeren naar Aru om hen te kopen.²³⁷ Daarnaast kwamen, zoals eerder vermeld, ook Arunese handelaren jaarlijks naar Banda om hun handelswaar inclusief tot slaaf gemaakten te verkopen.

Conclusie

Vanaf het moment dat Jan Carstenszoon in 1623 voet aan wal op de Aru-eilanden zette, werd er in een contract afgesproken dat Arunese handelaren jaarlijks Banda zouden bezoeken om Banda van levensmiddelen te voorzien. De Compagnie vond dat deze afspraak door middel van een nieuw contract in 1658 moest worden bevestigd. Deze handelaren brachten naast de aanvoer van landbouwgewassen ook geroofde Arunezen naar Banda die zij als slaaf verkochten aan perkeniers. Door het bondgenootschap tussen West-Aru en de Compagnie konden VOC-dienaren onderzoek doen naar de handelsmogelijkheden die Aru te bieden had. Na de eerste vondst van een parel door een ziekentrooster zag gouverneur-generaal Joan Maetsuyker veel mogelijkheden om hier winst uit te halen. Uiteindelijk is het de VOC nauwelijks gelukt om inkomsten uit de parelvisserij te halen. Dit had verschillende redenen. Ten eerste was er in tegenstelling tot bij de Golf van Mannar geen bedrijvigheid en geen duikersvolk dat behendig was om in diep water te duiken. Ten tweede belemmerde de oorlog tussen Oost- en West-Aru

---

²³⁷ H.R.C Wright, 'The Moluccan Spice Monopoly', *Journal of the Malay Branch of the Royal Asiatic Society* 31 1770–1824, aldaar 18.

de VOC om onderzoek te doen in het oosten bij Aru. Ten derde probeerden de Makassarers de inwoners uit het oosten te beïnvloeden om geen zaken met de VOC te doen en kochten alle parels op. Tot slot zorgden ook de vrijhandelaren ervoor dat zij in de jaren zeventig en tachtig de parels kochten van de inwoners uit het oosten van Aru waardoor de Compagnie hier geen kans toe kreeg. Ondanks dat de oorlog een de voornaamste reden was waarom de VOC geen greep kon krijgen op de parelvangst of handel, zorgde deze oorlog ervoor dat veel Arunezen werden geroofd door de vijand en verkocht aan de Compagnie of vrijhandelaren. Veel geroofde Arunezen kwamen uiteindelijk op de Banda-eilanden terecht waar zij op perken nootmuskaat en foelie dienden te produceren. Uit het inspectierapport uit 1694 blijkt dat Aru van wezenlijk belang was voor de productie van de specerijen op Banda, want uit Aru en Makassar kwamen de meeste tot slaaf gemaakten. Dit laat zien dat het buitengewest deel uitmaakte van een grote handelsstroom in Zuidoost-Azië.

Conclusie

---

*Wie gedoopt is, is christen en stelt zich onder gezag van kerk en Compagnie.*²³⁸

Gerrit Schutte laat middels deze uitspraak zien dat christenen in het zeventiende-eeuwse Zuidoost-Azië zich na bekering niet alleen aan de regels van de kerk moesten houden, maar ook aan die van de Compagnie. Het toont aan dat religie en handel in de zeventiende eeuw onlosmakelijk waren verbonden. Uit dit onderzoek blijkt dat dit ook gold voor de Aru-eilanden. Toch was de VOC in eerste instantie op zoek naar financieel gewin op Aru. De eerste contacten werden immers in 1623 gelegd met de bevolking van Aru, met als doel de handelsstroom tussen Aru en de Banda-eilanden te herstellen. Dit was cruciaal, aangezien de hele samenleving op Banda was ontwricht door de genocide in 1621. Vervolgens werd in 1658 de eerste ziekenooster op Aru geplaatst om een school en kerk op te zetten. Volgens het tweede octrooi moest de Compagnie namelijk ook de verspreiding van de christelijke religie bewerkstelligen. Daarnaast verzochten de dorpschoude van Aru ook zelf om te worden onderwezen in dit geloof. De VOC veronderstelde dat dit zou bijdragen aan het bevestigen van de vriendschap tussen hun bondgenoten op West-Aru. Daarbij zouden zij bijvoorbeeld minder snel zaken doen met het islamitische Makassar. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de Compagnie de handelsmogelijkheden voor opstelde, waardoor missie een middel werd om dat doel te kunnen bereiken.

In 1658 werd het bondgenootschap tussen de West-Arunezen en de VOC bevestigd door het sluiten van een nieuw contract. De VOC plaatste een ziekenooster en enkele soldaten op Aru, waardoor de Compagnie kon beginnen aan het verspreiden van het christelijke geloof en het zoeken naar winstgevende handelsproducten. Aanvankelijk waren de werkzaamheden van de ziekenooster succesvol. Gedurende de jaren zestig ondernam de Compagnie echter niet veel omtrent missie. Ondanks dat in deze periode weinig werd gedaan aan het verspreiden van het geloof, vond de ziekenooster in die tijd wel enkele parels. Gouverneur-generaal Joan Maetsuyker was zo enthousiast over de mogelijke inkomsten uit deze parelvangst dat hij opdracht gaf tot het verrichten van een reeks onderzoeken naar deze kansen. Onder andere door de aanhoudende oorlog tussen Oost- en West-Aru, en de bemoeienis van de Makassaren en de vrijhandelaren, is het de Compagnie echter nooit gelukt om noemenswaardige inkomsten uit de parelvisserij te halen.

---

²³⁸ Schutte, 'Kerk onder de Compagnie', 62.

In de jaren zeventig van de zeventiende eeuw werd er een nieuwe ziekentrooster, genaamd Daniël Nieuwkerk, op Aru geplaatst. Nieuwkerk blies nieuw leven in de verspreiding van het geloof: hij richtte een school op in Wokam waar hij kinderen en volwassenen onderwees in het christelijke geloof en zocht naar geschikte bewoners die hij op kon leiden tot schoolmeester. Desondanks belemmerden de oorlog en het islamitische eiland Ujir de verspreiding van het christendom. Bewoners uit andere dorpen durfden niet naar school te gaan door de angst dat zij zouden worden aangevallen of geroofd. In de jaren tachtig en negentig groeide het christendom op Aru. Dit blijkt onder meer door het feit dat er in tien jaar tijd naast de al bestaande school op Wokam ook scholen werden opgericht op Maikoor en Wamar.

In de jaren tachtig en negentig spraken de VOC-dienaren op Aru en de gouverneur op Banda steeds meer over het zenden van slaafgemaakten Arunezen naar Banda. Dit was echter niet de eerste keer dat de Compagnie interesse had in slaafgemaakten uit Aru. In 1645 en 1646 kreeg Adriaan Dorstman al de opdracht om hen te bemachtigen. Aru speelde dan ook een belangrijke rol voor de aanvoer van tot slaaf gemaakte Arunezen. De oorlog tussen Oost- en West-Aru zorgde ervoor dat veel Arunezen door de vijand werden geroofd en tot slaaf werden gemaakt. Uit deze scriptie blijkt dat veel van de geroofde Arunezen werden verkocht aan de Compagnie en aan vrijhandelaren, die hen vervolgens naar Banda brachten. Daarnaast brachten Arunese handelaren ook zelf slaafgemaakten naar de Banda-eilanden.

Uit dit onderzoek naar het VOC-beleid voor missie en handel in het buitengewest Aru blijkt dat de VOC in de eerste plaats dat de VOC het gereformeerde christelijke geloof probeerde te verspreiden door het zenden van ziekentroosters. Door middel van het oprichten van scholen en het opleiden van Arunese schoolmeesters werden de inwoners van Aru onderwezen. Ondanks dat het aantal scholen met leerlingen in de jaren tachtig en negentig snel groeide, is het aantal van 175 personen op een totale bevolking van ongeveer 24.000, geschat door Adriaan Dorstman in 1645, erg gering. Ten tweede gingen VOC-dienaren op zoek naar winstgevend handelswaar. Door de aanwezigheid van kostbare specerijen op onder meer Banda en Ambon, was Joan Maetsuyker ervan overtuigd dat er op de Molukken nog iets waardevols kon worden gevonden. De vondst van parels bevestigde dit vermoeden. Omdat de Compagnie een bondgenootschap had gesloten met de vijanden van de bewoners die beschikking hadden over parels, heeft de VOC echter nooit inkomsten uit de parelvangst kunnen halen.

Het is interessant om te zien hoe de Compagnie het beleid op microniveau uitvoerde, waarbij de aanhoudende onderlinge twisten het uitvoeren van het beleid erg belemmerde. Het laat zien dat de Compagnie werk maakte van de gebieden waarin zij contracten en bondgenootschappen sloot. In het geval van Aru zette zij daar scholen op, kwam er een VOC-

post met een corporaal en soldaten, en bezochten predikanten en Compagniekoopmannen regelmatig Aru. Hoewel de vijandigheid tussen Oost- West-Aru het beleid erg belemmerde, kwamen uit deze oorlog wel veel slaafgemaakten voort. Uit een inspectierapport uit 1694 blijkt dat Aru een van de belangrijkste plaatsen van herkomst was. Dit zegt veel over het belang van deze eilanden voor de VOC, omdat de aanvoer van slaafgemaakten de productie van foelie en nootmuskaat mogelijk maakte.

In de literatuur over de Aru-eilanden zijn al enkele claims gemaakt over de aanwezigheid van de Compagnie aldaar. Patricia Spyer stelt dat er op Aru sprake was van *indirect rule*, waarbij Nederlanders autoriteit verleenden aan dorpshoofden die de koloniale overheid vertegenwoordigde. Daarnaast beweert zij dat de Compagnie een beleid voerde waarbij alleen de westkust werd bevoorrecht, wat zorgde voor een slechte relatie tussen Oost- en West-Aru. Uit deze scriptie blijkt dat er noch sprake was van *indirect rule*, noch van *direct rule*. De VOC overlegde wel met dorpshoofden, omdat zij veel invloed hadden op de bevolking van een dorp of eiland. De gouverneur van Banda stuurde daarnaast af en toe een brief naar de hen als bijvoorbeeld een predikant langs zou komen. Ook uit verschillende reisverslagen blijkt dat er bij aankomst van VOC-dienaren een vergadering plaatsvond met de dorpshoofden. Om deze reden gaat het te ver om te spreken van *indirect rule*, want de dorpshoofden vertegenwoordigden niet de koloniale overheid. Er was dus in mindere mate sprake van gezag dat de Compagnie uitvoerde op Aru.

De stelling van Spyer dat de VOC een beleid voerde, waarbij West-Aru werd bevoorrecht en dat dit de oorzaak was van de slechte relatie tussen Oost- en West-Aru, klopt ook niet. Zoals eerder vermeld in deze scriptie, was de aanwezigheid van de Compagnie op Aru niet de oorzaak van de oorlogen die tussen beide gebieden werd gevoerd. Uit archiefstukken blijkt dat, voordat de Nederlanders voet aan wal zetten op Aru, er al sprake was van een slechte verhouding tussen de inwoners uit het oosten en het westen van Aru. Het klopt dat de Compagnie alleen met West-Arunezen een bondgenootschap had, maar juist door de parels die zich in het oosten bevonden, wilde de Compagnie ook een vriendschap en bondgenootschap sluiten met de Oost-Arunezen.

O'Connor, Spriggs en Veth stellen dat de VOC weinig moeite deed om een aanzienlijke aanwezigheid te bewerkstelligen op Aru tot in de negentiende eeuw. Vanuit archeologisch perspectief lijkt dit logisch, aangezien er slechts resten van enkele forten zijn gevonden. Het klopt inderdaad dat de Compagnie niet in groten getale aanwezig was op Aru, maar dat wil niet zeggen dat ze geen moeite daarvoor hebben gedaan. Als het de VOC wel was gelukt om de parelvisserij op te zetten, zou dat zorgen voor veel bedrijvigheid bij de parelbanken. Het is zeer

aannemelijk dat de Compagnie in dat geval met meer VOC-dienaren aanwezig zou zijn op Aru. Dit was echter niet het geval. De conclusie van de archeologen klopt, maar het feit dat de VOC geen moeite deed is te ongenueanceerd.

In tegenstelling tot de andere aannames over Aru, sluit deze scriptie zich wel aan bij de conclusie van Hans Hägerdal. Hij concludeert namelijk dat er in de zeventiende eeuw sprake was van institutionalisering op de buitengewesten. Dit onderbouwt hij met een voorbeeld over de Aru-eilanden, waarbij er in 1658 een ziekentrooster op Aru werd geplaatst. Uit deze scriptie blijkt inderdaad dat er ziekentroosters en schoolmeesters op Aru aanwezig waren om inwoners te onderwijzen over het christelijke geloof. Dit wijst op een proces waarbij de Arunezen bepaalde handelingen en regels werden aangeleerd.

Het onderzoek naar de Aru-eilanden in de VOC-tijd is met deze scriptie nog niet afgerond. Er moet meer onderzoek worden gedaan naar de interactie tussen de VOC en de Arunezen in een andere periode. Daarnaast is het relevant om andere buitengewesten van de VOC te vergelijken op het gebied van handel en religie met de situatie op Aru. Uit overige literatuur over Aru is gebleken dat er vaak informatie overgenomen werd uit gedateerde, ongegronde, vaak antropologische, onderzoeken. Hierdoor komt het voor dat gebeurtenissen als feit werden gepresenteerd, terwijl de informatie niet klopt. Deze scriptie toont aan dat het cruciaal is om in deze gevallen terug te keren naar de primaire bron, om bepaalde gepresenteerde feiten te bevestigen of juist te ontkrachten.

Tot slot kan worden geconcludeerd dat de stelling van Els Jacobs, het openingscitaat van deze scriptie, ongenueanceerd is. Haar stelling dat een handvol soldaten van achter een houten palissade Nederlands gezag uitoefenden, is onwaar. Het geeft de indruk dat overal waar de Compagnie voet aan wal zette, zij gezag deed gelden. Deze gedachte is eurocentrisch en in het geval van Aru was er geen sprake van gezag dat de VOC uitvoerde over de Arunezen. De Compagnie was afhankelijk van de gezindheid van de bevolking en moest zich tot op zekere hoogte nederig opstellen.

Bibliografie

Primaire bronnen

Archivalia

Nationaal Archief, Den Haag

Archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1602-1795, nr. toegang 1.04.02.

Kamer van Amsterdam

'Batavia's uitgaand briefboek', kopieboeken van uitgaande missiven, commissies en instructies van gouverneur-generaal en raden:

882; 885; 886; 887; 888; 889; 897; 898; 899; 905; 907; 912; 913.

Overgekomen brieven en papieren uit Indië aan de Heren XVII en de kamer Amsterdam:

1229; 1238; 1255; 1275; 1281; 1287; 1301; 1320; 1371; 1376; 1385; 1394;
1403; 1497; 1551; 1579.

Kamer van Zeeland

Kopie-missiven en -rapporten ingekomen bij gouverneur-generaal en raden uit Bantam:
7661.

Kopieboeken van ingekomen en uitgaande missiven van Banda:

8035; 8036; 8039; 8042.

Gedrukte primaire bronnen

Chrijs, J.A. van der, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1661* (Den Haag 1889).

———, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1663* (Den Haag 1891).

———, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1665* (Den Haag 1894).

Colenbrander, H.T., *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1631-1634* (Den Haag 1898).

———, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1636* (Den Haag 1899).

———, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India. Anno 1637* (Den Haag 1899).

- Coolhaas, W.P. ed., *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* Vol. I: 1610-1638 (Den Haag 1960).
- ed., *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* Vol. III: 1655-1674 (Den Haag 1968).
- ed., *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* Vol. V, 1686-1697 (Den Haag 1975).
- ed., *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* Vol. IV: 1675-1685 (Den Haag 1971).
- Dijk, L. C. D. van, *Twee togten naar de Golf van Carpentaria: J. Carstensz 1623, J. E. Gonzal 1756: benevens iets over den togt van G. Pool en Pieter Pietersz* (Amsterdam 1859).
- Heeres, J. E., ‘Documenten betreffende de ontdekkingsstochten van Adriaan Dortsman beoosten en bezuiden Banda, op last van Antonio van Diemen en Cornelis van der Lijn ondernomen in 1645 en 1646. Deel 2’, *Bijdragen Tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië* 46 (1896) 608–719.
- , *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer te plaetse als over geheel Nederlants-India. Anno 1624-1629* (Den Haag 1896).
- , ‘Documenten betreffende de ontdekkingsstochten van Adriaan Dortsman beoosten en bezuiden Banda, op last van Antonio van Diemen en Cornelis van der Lijn ondernomen in 1645 en 1646. Deel 1’, *Bijdragen Tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië* 46 (1896) 246–280.
- Niemeijer, Henk E., Th van den End en G. J. Schutte, *Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791* Deel 3 (Den Haag: Huygens ING (KNAW) 2015).
- Stapel, F.W ed., *Pieter van Dam's Beschryvinge van de Oostindische Compagnie 1639-1701* (Den Haag 1927).
- Valentijn, François, *Oud en nieuw Oost-Indiën* 3 (Dordrecht 1726).

Literatuur

- Brugmans, I. J., *Geschiedenis van het onderwijs in Nederlandsch-Indië* (1938).
- Diessen, J. R. van ed., *Grote atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie* III (Voorburg 2006).
- Dolcemascolo, Glenn, ‘Foreign encounters in an Arunese landscape’, *Cakalele: Maluku Research Journal* 7 (1996) 79–92.

- End, Th van den, 'De weg naar de hemel. Het geloof van VOC-predikanten in de Molukken', in: J. van Amersfoort, P. Beek en Schutte ed., *Ora et Labora. Twaalf opstellen over christelijke spiritualiteit in de praktijk* (Hilversum 2014) 63–78.
- Frijhoff, Willem, *Wegen van Evert Willemsz.: een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf, 1607-1647* (Nijmegen 1995).
- Goor, J. van, *Jan Pieterszoon Coen, [1587-1629]: koopman-koning in Azië* (Amsterdam 2015).
- Hägerdal, Hans, 'Religion, Rejection and Cultural Adaptation in Official Travel Accounts from the VOC Period', in: Monika Arnez en Jürgen Sarnowsky ed., *The Role of Religions in the European Perception of Insular and Mainland Southeast Asia: Travel Accounts of the 16th to the 21st Century*. (Cambridge 2016) 91–110.
- Jacobs, Els M., *In pursuit of pepper and tea: the story of the Dutch East India Company* (Amsterdam 1991).
- , *Koopman in Azië: de handel van de Verenigde Oost-Indische Compagnie tijdens de 18de eeuw* (Zutphen: Walburg Pers 2000).
- Joose, L.J., 'Kerk en zendingsbevel' in: G.J. Schutte ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 25–42.
- Knaap, G. J., *Kruidnagelen en Christenen: de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696* (Leiden 2004).
- Kolff, Dirk Hendrik, *Reize door den weinig bekenden Zuidelijken Molukschen Archipel en langs de geheel onbekende zuidwest kust van Nieuw-Guinea: gedaan in de jaren 1825 en 1826* (Amsterdam 1828).
- Kooijmans, M., en J. E. Oosterling, *VOC-glossarium: verklaringen van termen, verzameld uit de Rijks Geschiedkundige Publicatiën, die betrekking hebben op de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis 2000).
- Koolen, G. M. J. M., *Een seer bequaem middel: onderwijs en kerk onder de zeventiende-eeuwse VOC* (Kampen 1993).
- , *VOC & onderwijs: een inventarisatie* (Assen 2011).
- Lachenicht, Susanne, Lauric Henneton en Yann Lignereux, 'Spiritual Geopolitics in the Early Modern Imperial Age. An Introduction', *Itinerario* 40 (2016) 181–187.
- Lieburg, F.A. van, 'Het personeel van de Indische kerk: een kwantitatieve benadering', in: G.J. Schutte ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 65–100.

- Loth, Vincent C., 'Pioneers and the perkeniers: the Banda islands in the 17th century', *Cakalele : journal devoted exclusively to publish the results of research in and about Maluku communities scatered through Indonesia and the Netherlands*. 6 (1995) 13–35.
- Mahroof, M.M.M, 'Pearls in Sri Lankan History', *South Asian Studies* 8 (1992) 109–114.
- Merton, Hugo, *Forschungsreise in den südöstlichen Molukken (Aru- und Kei-Inseln) im Auftrage der Schenkenbergischen Naturforschenden Gesellschaft ausgeführt von Hugo Merton* (Frankfurt a. M. 1910).
- O'Connor, Sue, e.a., *The archaeology of the Aru Islands, Eastern Indonesia*. Terra australis 22 (Canberra 2005).
- Ostroff, Samuel, *The beds of empire: Power and profit at the pearl fisheries of South India and Sri Lanka, c.1770-1840* (2016).
- R. Raben, 'Cities and the slave trade in early-modern Southeast Asia', in: P. Boomgaard, D. Kooiman en H. Schulte Nordholt ed., *Linking Destinies. Trade, towns and kin in Asian history* (Leiden 2008) 119-140.
- Ravichandran, S., 'The Dutch Trade on the Pearl Fishery Coast', *Proceedings of the Indian History Congress Vol. 73* (2012) 318–326.
- Rossum, M. van, "'Vervloekte goudzugt": De VOC, slavenhandel en slavernij in Azië', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12 (2015) 29–57.
- Sabrahmanyam, S., 'Noble Harvest from the Sea: Managing the Pearl Fishery of Mannar, 1500-1925' in: S Subrahmanyam en B. Stein ed., *Institutions and Economic Change in South Asia* (Dehli 1996) 106–134.
- Schapper, Antoinette, *Wooi Fana: Life and Times in Ujir* (Jakarta 2018).
- Schutte, G.J., 'Christendom en Compagnie' in: L. Blussé en I. Ooms ed., *Kennis en Compagnie. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne Wetenschap* (Amsterdam 2002) 87–99.
- Schutte, G.J., 'Kerk onder de Compagnie' in: G. J. Schutte ed., *Het Indisch Sion. De Gereformeerde Kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie* (Hilversum 2002) 43–64.
- Spyer, Patricia, *The memory of trade: circulation, autochthony, and the past in the Aru Islands (Eastern Indonesia)* (Chicago 1992).
- Sutherland, Heather, 'On the Edge of Asia: Maritime Trade in East Indonesia, Early Seventeenth to Mid-twentieth Century' in: Ulbe Bosma en Anthony Webster ed., *Commodities, Ports and Asian Maritime Trade Since 1750*. Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series (London 2015) 59–78.

- , ‘Trade, Court and Company. Makassar in the later seventeenth and early eighteenth centuries.’ in: Elsbeth Locher-Scholten en Peter Rietbergen ed., *Hof en Handel. Aziatische Vorsten en de VOC 1620-1720* (Leiden 2004) 85–113.
- , ‘Trade in VOC Indonesia: the case of Makassar’, *European Colloquium on Indonesian and Malay Studies* 6 (1992) 46–62.
- Swadling, Pamela, *Plumes from paradise: trade cycles in outer Southeast Asia and their impact on New Guinea and nearby islands until 1920* (Boroko 1996).
- Troostenburg de Bruyn, C.A.L. van, *Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten* (Nijmegen 1893).
- Villiers, John, ‘Trade and Society in the Banda Islands in the Sixteenth Century’, *Modern Asian Studies* 15 (1981) 723–750.
- Wallace, Alfred Russell, *The Malay Archipelago* (Auckland 1869).
- Winn, Phillip, ‘Slavery and cultural creativity in the Banda Islands’, *Journal of southeast Asian Studies* 41 (2010) 365–389.
- Weststeijn, A., ‘Colonies of Concord: Religious Escapism and Experimentation in Dutch Overseas Expansion, ca. 1650–1700’ in: J. Spaans en J. Touber ed., *Enlightened Religion: From Confessional Churches to Polite Piety in the Dutch Republic* (Leiden 2019) 104–130.
- Wright, H.R.C., ‘The Moluccan Spice Monopoly’, *Journal of the Malay Branch of the Royal Asiatic Society* 31 1770–1824.

Bronnen afbeeldingen

- Afbeelding 1. Invloedsfeer van Makassar. ca. 1666. Bron: Heather Sutherland, ‘Trade, Court and Company. Makassar in the later seventeenth and early eighteenth centuries.’, in: Elsbeth Locher-Scholten en Peter Rietbergen ed., *Hof en Handel. Aziatische Vorsten en de VOC 1620-1720* (Leiden 2004) 85–113, aldaar 94
- Afbeelding 2. Route van de reis van het schip Duijcken in 1605-1606. Anoniem, 1665-1670. Bron: Österreichische Nationalbibliothek, Atlas Blaeu-Van der Hem 41:29.
- Afbeelding 3. Reis van de *Arnhem* en de *Pera*. Anoniem, 1623. Bron: Nationaal Archief, Den Haag, Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, nummer toegang 4.VEL, inventarisnummer 493.
- Afbeelding 4. Vloot onder leiding van Adriaan Dorstman onderweg naar de Zuidooster eilanden. Anoniem, 1646. Bron: Nationaal Archief, Den Haag, Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), nummer toegang 1.04.02, inventarisnummer 1159, folio 234-235.

Afbeelding 5. Overzicht van de perken in Lonthor op het gelijknamige eiland. Anoniem, 1635

Bron: Badische Landesbibliothek, K 477 f. 69-70.

Bijlage 1: Herkomst van alle slaafgemaakten per plaats op Banda, 1694

Tabel 2

*Herkomst van alle tot slaaf gemaakten per plaats op Banda,
1694*

	Makassar	Aru	Kai	Banda	Timor	Ceram	Onbekend	Tenimber	Buton	Malabar	Overig	Bengalen	Couwer	Ternaten	Bali	Java	Kisar	Timor	Lefti	Totaal
Pulau Ay	66	36	28	28	31	15	4	0	2	21	6	7	1	0	0	0	1	0	1	247
Neira	29	16	9	18	9	5	1	7	5	1	7	4	0	0	1	0	2	0	3	117
Lonthor	141	152	80	81	87	38	61	24	20	6	9	7	3	1	5	3	3	0	0	721
Caliwoeka en Spaentje bij	3	20	1	1	2	2	1	1	4	0	1	2	0	0	1	0	0	0	0	39
Caijtorre	7	12	5	10	3	4	0	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	45
Komber	20	9	8	18	8	2	1	1	0	6	1	1	0	1	0	3	0	0	0	79
Ranen	9	7	9	5	2	0	5	3	2	0	4	5	2	1	0	0	0	0	0	54
Celamma	16	35	66	19	16	14	5	11	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	185
Denner	33	27	20	26	30	6	2	4	1	2	1	3	0	0	0	0	0	0	0	155
Waijer	27	26	24	20	12	9	6	3	6	1	4	3	1	2	0	1	0	3	1	149
Laoutang	12	7	6	7	2	1	4	1	4	1	1	0	2	0	0	0	0	0	0	48
Ouriën	20	19	9	31	8	22	8	0	9	6	4	1	0	2	1	0	1	4	1	146
Totaal	383	366	265	264	210	118	98	57	56	44	39	33	9	8	8	7	7	7	6	1985

Bron: NL-HaNa, VOC, 1.04.02, inv.nr. 1551, f. 248-304, aldaar f. 248, rapport over de perken op Banda voor de provisonale gouverneur van Banda Balthasar Coyet, 1694.